

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

EHL-İ RE'Y VE EHL-İ HADİS'İN İMAN ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

HAZIRLAYAN

Dr. Öğr. Üyesi MUSTAFA BOZKURT

OSMAN KILINÇ

MALATYA-2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**EHL-İ REY VE EHL-İ HADİS'İN İMAN
ANLAYIŞI**
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman Hazırlayan
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BOZKURT Osman KILINÇ

Jürimiz 27.06.2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu Yüksek Lisans Tezi (oybirliği /oyçokluğu) ile başarılı bulunarak Temel İslam Bilimleri Kelam Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

1. Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BOZKURT
2. Prof. Dr. Hulusi ARSLAN
3. Doç. Dr. İsmail ÇIK

İNÖNÜ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ..... tarih ve .....sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Bozkurt danışmanlığında hazırladığım “Ehl-i Re’y ve Ehl-i Hadis’in İmân Anlayışı” isimli tezin bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, bunu onurumla doğrularım.

Osman KILINÇ

BİLDİRİM

Hazırlamış olduğum bu tezin kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim şartlarda saklanmasına müsaade ettiğimi onaylıyorum:

- ❖ Tezimin üç yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Belirtilen sürenin nihayetinde uzatma için müracaatta bulunmadığım takdirde, tezim ancak İnönü Üniversitesi yerleşkesinde erişime açılabilir.

ÖZET

Osman KILINÇ

Yüksek Lisans Tezi,

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BOZKURT

EHL-İ RE'Y VE EHL-İ HADİS'İN İMAN ANLAYIŞI

Ehl-i Sünnet Mezhebinin teşekkülünde önemli rol oynayan ve daha çok h. I. ve III. yy. dönemini kapsayan zaman diliminde ortaya çıkan ehl-i hadis ve ehl-i re'y ekolleri iman konusunda farklı düşünceler ortaya koymuşlardır. Özellikle imanın mahiyeti, iman-amel münasebeti, iman-büyük günah ilişkisi, iman-İslam ilişkisi, imanda istisna, imanın artıp-eksilmesi gibi konularda farklı bakış açıları doğrultusunda kısmen de olsa farklı inanç biçimleri hasıl olmuştur.

Daha çok h. I. Ve III. yy. dönemlerinde yaşamış şahısların ve inanca (imana) dair eserleri ve bu doğrultuda daha sonra yazılmış akaid, mezhepler tarihi, tabakât v.b. eserlerden ehl-i hadis ve ehl-i re'y mensuplarının iman hakkındaki görüşlerini derlemeye çalıştık. Özellikle ehl-i hadis denilince Ahmet b. Hanbel'in (ö. 241/855), ehl-i re'y denilince de Ebu Hanife'nin (ö. 150/767), ön plana çıktığını söyleyebiliriz.

Nihayetinde denile bilir ki ehl-i hadis; imanı kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve beden ile amel olarak tanımlamış ve dolayısıyla imanı amel ile bir bütün olarak algılamıştır ve bu doğrultuda yaklaşımlar sergilemiştir. Ehl-i re'y ise imanı kavramsal boyutta ele alıp, imanı kalp ile tasdik dil ile ikrar olarak kabul etmiş ve bu doğrultuda fikirler beyan etmiştir.

Anahtar Kelimeler: ehl-i hadis, ehl-i re'y, iman, amel, büyük günah, istisna

ABSTRACT

Osman KILINÇ

Master Thesis,

Department of Basic Islamic Sciences

Supervisor: Dr. Asst. Member of Mustafa BOZKURT

THE FAITH INTELECTION OF EHL-İ REY AND EHL-İ HADİS

Ehl-i hadis and ehl-i re'y including hijri I. and III. Century having role in coming to exist Ehl-i Sünnet sect ecoles take up different positions about faith topic. They produce partially different faith types in the direction of different viewpoints especially about nature of faith, the relationship between faith and practice, the relationship between faith and big sin, the relationship faith an Islam, the exception in faith, increasing and decreasing in faith.

We studied on compiling the views about the faith of the people living in hijri I. and III. Century and the members of ehl-i hadis and ehl-i re'y. Especially, we can say that Ahmet b. Hanbel(241/855) comes to prominence when you speak of ehl-i hadis, Ebu Hanife (150/767) comes to prominence when you speak of ehl-i re'y.

Eventually, It can said that ehl-i hadis identified faith as confirmation with the heart, acknowledgement with the tongue, practice with the body an accordingly it perceived the faith in the aggregate with practice and showed an approcah in the direction of this. Besides that, ehl-i re'y accept the faith as confirmation with the heart, acknowledgement with the longue without associating with the practice and it declares ideas in the direction of this.

KeyWords: ehl-i hadis, ehl-i re'y, faith, practice, big sin, exception

KISALTMALAR

- B.: İbn-Bin
- Bk.: Bakınız
- Bkz.: Bakınız
- Çev.: Çeviren
- Çev.: Çeviren
- Dğr.: Diğerleri
- DİA.: Diyanet Ansiklopedisi
- h. : Hicri
- Haz.: Hazırlayanlar
- Hz.: Hazret
- İFAV.: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
- M.: Miladi
- Mad.: Maddesi
- Nşr.: Neşreden
- Ö.: Vefat Tarihi
- S.A.V.: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
- ss.: Sayfa sayısı
- TDV.: Türkiye Diyanet Vakfı
- Trc.: Tercüme Eden
- Ts.: Tarihsiz
- Vb.: Ve Benzeri
- Vs.: Vesaire
- Vs.: Vesaire
- Yay.: Yayınları
- yy.: Yüzyıl

ÖNSÖZ

Ehl-i Sünnet mezhebinin teşekkülünde ve sistemleşmesinde iki ana unsur olan “ehl-i re’y” ve “ehl-i hadis” dini anlamada ve yorumlamada farklı yaklaşımlar benimsemişlerdir. Ehl-i hadis taraftarları, İslam’ın genel olarak Kitap, Sünnet, sahabe ve tâbiûnun sözlerinden yola çıkarak anlaşılması gerektiğini; bunların dışındaki şahsi re’y ve akli istidlallerin zorunlu olmadıkça kullanılmayacağını benimseyenlerin ortak adıdır. Ehl-i re’y taraftarları ise Kitap, Sünnet, Sahabe sözleri ile birlikte İslam’ı akıl yürütme ve istidlal ile anlamaya ve yorumlamaya çalışan grubun adıdır. Her iki grubun oluşturduğu zihniyet yapısı Sünni anlayışa damgasını vurmuş ve bunun tezahürleri günümüze kadar yansımıştır.

Hadis ehli İslam düşünce geleneğinde re’y ve onu kullananlara şiddetli eleştiriler yöneltmiş ve kendi görüş ve yorumlarından daha çok hadisleri ön plana çıkarmıştır.

Ehl-i hadis ve ehl-i re’y isimi Hicrî I. ve III. asır aralığında sıkça anılmaktadır. Özellikle h. II. asrın ortalarında belirginleşerek ekol haline gelmiş ve taraftarlar toplamıştır.

İslam’ın günümüze taşınmasında emekleri azımsanmayacak ölçüde büyük olan âlimleri bünyesinde barındıran her iki fırka, İslam’ın ilk şartı, temeli olan iman konusunda bazı noktalarda farklı düşünmüş ve farklı görüşler beyan etmişlerdir. Bu çalışmada “iman” ile ilgili bu fırkaların görüşleri derlenip ortaya konmaya çalışılacaktır.

Hadis taraftarları, siyasi, itikadi ve fıkhi konularda pek çok fikirler ileri sürmüş ve bu konuda pek çok eser telif etmişlerdir. Konumuzla ilgilisi bulunan eserler bu dönemde yazılan “Kitâbu’l-îmân” eserleridir. Öte yandan re’y taraftarları, özellikle Ebu Hanife’nin bu alanda yazdığı ve kendisine ithaf edilen eserlerden de yola çıkarak iman konusunda fikir beyan etmişlerdir.

İman tartışması, bir insanın sözle, kalbî ve zihinsel bir eylemle İslam’ı benimseme süreci, İslam toplumuna mensubiyet şartları, Müslümanların birbirleriyle ilişkileri ve İslam’ın bir mensubu olarak büyük günah işlediğinde onun sosyal, siyasi ve dini durumunun ne olması gerektiği gibi problemleri içermektedir. Bu bağlamda, çalışmamızda imanın mahiyeti, iman - amel münasebeti, iman -büyük günah ilişkisi, imanın şubeleri, imanda artma ve eksilme v.b. gibi konular irdelenecektir.

Şüphesiz bu konuların tartışılmasında dönemin siyasi ve sosyal olaylarının etkisi azımsanmayacak kadar büyüktür. Dolayısıyla mesele sadece teorik olarak ele alınarak anlaşılacak bir mesele değildir. İmkânlar dâhilinde meselenin ortaya çıkmasında etkili olan olaylar da değerlendirilmeye çalışılacaktır. Ancak tez konusunun daha çok erken dönemde cereyan eden olaylar ve meselelerle ilgili olması beraberinde kaynak ve detay sınırlılıkları getirmektedir. Bu da çalışmayı belli bir oranda sınırlamakta ve zorlaştırmaktadır.

Problemin ortaya çıktığı zemin ve nedenleri irdelendikten sonra kaynaklarda ehl-i re'y ve ehl-i hadis taraftarı olarak anılan önemli şahısların hayatlarına kısaca değinildikten sonra her iki grubun iman nazariyesi değerlendirilecektir.

Böyle bir konunun araştırılması noktasında bana öncülük eden değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mustafa BOZKURT'a, değerli tavsiye ve fikirlerini benden esirgemeyen Prof. Dr. Hulusi ARSLAN hocama, Kelam Anabilim Dalı aile sıcaklığını bize yaşatan Prof. Dr. Fikret KARAMAN hocama teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Osman KILINÇ
MALATYA-2019

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	III
BİLDİRİM.....	IV
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR.....	VII
ÖNSÖZ	VIII
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Önemi ve Amacı.....	1
2. Araştırmada İzlenen Yol ve Kaynaklar	2
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
1. PROBLEMİN TARİHİ ARKA PLANI	4
1.1. Siyasi Anlaşmazlıklar ve İç Savaşları	7
1.2. İslam Toplumunun Başka Din ve Medeniyetler İle Karşılaşması	12
1.3. Tercüme Hareketleri	13
1.4. Kur'an ve Hadislerin Farklı Yorumlanması	14
2. EHL-İ HADİS VE EHL-İ RE'Y MENSUPLARI.....	17
2.1. Ehl-i Hadis.....	19
2.1.1. Evzâî (ö.157/774)	21
2.1.2. Sufyan es- Sevri (ö. 161/777).....	22

2.1.3. Leys b. Sa'd (ö. 175/791).....	23
2.1.4. Malik b. Enes (ö. 179/795).....	23
2.1.5. Şerik b. Abdillan (ö. 177/793).....	24
2.1.6. Kasım b. Sellam (ö. 224/838).....	25
2.1.7. İbn Ebi Şeybe (ö. 235/849).....	26
2.1.8. Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855).....	26
2.2. Ehl-i re'y.....	28
2.2.1. İbrahim en-Nehai (ö.96/714).....	30
2.2.2. Amr b. Mürre (ö. 117/735).....	31
2.2.3. Hammad b. Ebi Süleyman (ö. 120/737).....	32
2.2.4. Amr b. Dinar (ö. 126/743).....	33
2.2.5. Ebu Hanife (ö. 150/767).....	33
2.2.6. Abdulaziz b. Ebi Revvad (ö. 159/775).....	36
2.2.7. İbn. Küllab (ö. 240/854).....	37
2.2.8. Haris el- Muhasibi (ö. 243/857).....	37

İKİNCİ BÖLÜM..... 39

İNANÇ SAHASINDA EHL-İ HADİS VE EHL-İ REY'İN GÖRÜŞLERİ 39

İmanın Mahiyeti.....	39
İman - Amel İlişkisi.....	43
İman - Büyük Günah (Mürtekib el-Kebire) ilişkisi.....	47
İman – İslam Aynılığı Meselesi.....	54
İmanın Artması ve Eksilmesi – İmanın Şubeleri.....	56
İmanda İstisna.....	62
Fetret Ehlinin Durumu.....	66
Taklidi İmanın Değeri.....	68

Sonuç..... 70

KAYNAKÇA..... 74

GİRİŞ

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Ehl-i Sünnet'in sistemleşmiş bir mezhep halini alması h. IV. yy. ve sonrasında gerçekleşmiştir. Yaşadığımız zaman diliminde İslam coğrafyasının çoğunluğunu teşkil eden bu mezhebin mayalandığı dönemler h. IV. yy. öncesidir. Bu dönemde Ehl-i Sünnet Mezhebinin iki önemli kolunu temsil eden ehl-i hadis ve ehl-i re'y ekollerinin iman algıları ve bunun pratiğe yansımaları günümüz hâkim inanç biçimlerini anlamada ve yorumlamada önemli bir yer tutar.

İslam Tarihine bakıldığında, inanç biçimi canlı bir şekilde hayatın içinde yer almış; siyasi ve sosyal hayatta belirleyici bir unsur olmuştur. Aynı zamanda yaşanan hadiseler bazı noktalarda Müslümanların inanç biçimlerini etkilemiş, iman bağlamında Müslümanların gündemlerine yeni konular taşımıştır. İman, küfür, büyük günah gibi birçok konu erken dönem temel tartışmalarını oluşturmaktadır. Bu meselelerdeki tartışmalar toplumların gidişatına, siyasi ve sosyal yapının şekil almasına etki etmekle birlikte gelişen olaylar teolojik boyutta birçok konuya yön vermiştir. Bu açılarından bakıldığı zaman, h. I. ve III. asırlar arasındaki erken dönem diyeceğimiz bir periyottur. Bu dönemde Müslüman toplumların iman ve küfür anlayışları arasında farklılıkların olduğu görülmektedir. İşte bu farklı kabullerin nereden kaynaklandığı ve nasıl şekillendiği önem arz etmektedir. Bu konuların ele alınması ve tartışılması da bu çalışmayı önemli kılmaktadır.

Bu istikamette devam eden süreçte özellikle Hz. Peygamberin vefatından sonra Müslümanlar inanç bağlamında birçok problem ile karşılaşmış ve çözüm olarak birçok fikir beyan etmişlerdir. Özellikle Hz. peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan siyasi ihtilaflar neticesinde meydana gelen büyük günah problemi beraberinde iman tanımı ve mahiyeti hakkındaki sorunları da Müslümanların gündemine taşıdı.

Bu bağlamda çalışmamızın temel amacı, İslam dünyasının çoğunluğu tarafından kabul gören Ehl-i Sünnetin oluşumunda büyük pay sahibi olan ve daha çok Hicri ilk üç asırda ehl-i hadis ve ehl-i re'y olarak anılan iki fikir akımının iman anlayışlarını incelemektir.

Öte yandan çalışmamızda ehl-i hadis ve ehl-i re'y mensuplarını kısaca tanıtmak, yaşadığı dönemlerin şartlarına, gelişen olaylara da değinilmeye çalışılacaktır. Bu şekilde farklı fikirlerin zeminindeki nedenler kısmen de olsa anlaşılmasına gayret edilecektir.

2. Araştırmada İzlenen Yol ve Kaynaklar

Bu çalışma tasvîrî bir yöntemle, temel kaynaklarımız ve daha sonraki yazılan kaynaklar temel alınarak konunun temel poroblematiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Konuyla ilgili temel tartışmalar eleştirel bir yöntemle ele alınarak bazı tesbit ve tenkidlere yer vermektedir. Bazen de dönemin temel tartışmalarının tesbit ve tasviri yapılarak problematik ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırmamızda bize ilk olarak kaynaklık eden ve kapı aralayan eserler, ülkemizde bu alanda yapılmış değerli çalışmalar olmuştur. Araştırmamızın konusu kelim, fıkıh ve mezhepler tarihinin ortak alanı sayılabilecek düzeyde bir konuyu ihtiva etmektedir. Konumuz için kelim, akaid ve mezhepler tarihine dair özellikle de ilk dönem ihtilaflarını konu alan eserler bizler için yol gösterici olmuştur.

Konumuza kaynaklık eden ilk dönem eserlerin başında *Kitabu'l-İman* başlığı altında derlenen eserler gelmektedir. Özellikle ehl-i hadis öncüleri inanca dair hadisleri bu başlık altında, yorumlarına fazla yer vermeden risaleler halinde derlemişlerdir. Kasım b. Sellam'ın (ö. 224/838) "*Kitabu'l-İman*", İbn Ebi Şeybe'nin (ö. 235/849) "*Kitabu'l-İman*", adlı risaleleri ilk dönemde yazılmış bu türden eserlerdir. Ayrıca İbn Ebi Şeybe'nin on altı cilt olarak tercüme edilen hadis kitabı *Musannef*'inde *Kitabu'l-İman* başlığı altında içerik olarak hemen hemen kitabıyla aynı içeriği barındıran hadisleri derlemiştir. Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) *Kitabu'l-İman*'i diğer bir kaynağımız olacaktır.

Ulaşılabildiği kadarıyla h. III. yüzyılın başlarına kadar bu türden yazılan *Kitabu'l-İman*ların sayısı yirmi beş civarındadır.¹

Özellikle ehl-i re'yin görüşlerine ulaşmada Ebu Hanife'nin (ö.150/764) eserleri ya da öğrencileri tarafından ona atfedilen eserler "*el-Fıkhu'l-Ekber, el-Fıkhu'l-Ebsat, el-Âlim ve'l-Müteallim, er-Risale, el-Vasiyye*" araştırmamız için aydınlatıcı düzeyde bilgi sağlamıştır.

h. III. yüzyıllardan sonra derlenmiş konumuza kaynaklık eden diğer eserlerden bir kısmı da şunlardır:

el-Eşari'nin (ö. 324/935) "*Makaltu'l-İslamiyyin ve'htilafu'l-musallin*" ve "*el-İbane*" si, İbn Sa'd'ın "*Tabakat*"ı, Abdulkahir Bağdadi'nin (ö. 429/1037) "*el-Fark Beyne'l-Fırak*"ı, eş-Şehristani'nin (ö. 548/1153) "*el-Milel ve'n-Nihal*"i, Nesefi'nin

¹ Sönmez Kutlu, *Selefliliğin Fikri Arka Planı* (Ankara: Otto, 2016), 29.

(ö. 508/1115) “*Tebşiratü'l-Edille*” ve isimlerini burada zikretmediğimiz benzeri eserlerdir.

Son dönemde yapılan çalışmalar da araştırmamızda bize ışık tutan eserler olmuştur. Bu doğrultuda yazılan eserlerden bir kısmını zikredecek olursak bunların başında Sönmez Kutlu'nun “*Selefilğin Fikri Arkaplanı (İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler)*”, Ahmet Akbulut'un “*Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*”, M. Zeki İşcan'ın “*Selefilik, İslami Köktencilüğün Tarihi Temelleri, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*”, ve daha birçok kaynaktan yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. PROBLEMİN TARİHİ ARKA PLANI

Asr-ı Saadet olarak bilinen Hz. peygamber döneminde, ümmetin bir problemi olduğunda bu durum Peygambere arz edilir ve onun beyanı ile problemler çözüldü. Peygamberin vefatından sonra böyle bir otoritenin olmayışı ortaya çıkan problemlere çözüm noktasında farklı yaklaşımların oluşumuna imkân vermiştir. Sahabe döneminde bazı ihtilaflar zuhur etmiş ve bunlara çözüm önerileri sahabe tarafından ortaya konulmuştur.

Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte ümmetin karşılaştığı ilk sorun kimin halife olacağıdır. Evs ve Hazrec kabilesi Sa'd b. Ubâde'yi halife seçmek için toplanmışken Hz. Ömer ve Ebu Bekir'in müdahil olmasıyla olayın seyri değişmiş, uzun tartışma ve müzakerelerin ardından meclisin Hz. Ebu Bekir'e biat etmesiyle ihtilaf sona ermiştir.²

Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in halifelik dönemleri toplumda genel kabul görmüş toplumsal kargaşın olmadığı dönemlerdir. Hz. Ebu Bekir döneminin ilk icraatı Hz. Peygamber vefat etmeden hazırlanmış ve Mûte savaşının intikamını almak üzere Suriye'ye gönderilmesi kararlaştırılmış Usame ordusunun sefere yollanması oldu. Hz. Ebu Bekir'in ikinci icraatı irtidât hareketlerini bastırmak olmuştur. Allah Resulü'nün vefatından sonra zekât vermek istemeyenlere karşı Hz. Ebubekir'in bunlara karşı ordu göndermesi,³ Hz. Ömer tarafından tereddütle karşılanmıştır. “ La ilahe illallah” diyenlerle savaşılmayacağı, ayrıca bu insanların namaz kıldıkları görüşüne binaen Hz. Ebubekir'in “zekât ve namazın ayrı tutulmayacağını, dinin artık kemale erdiği” görüşü,⁴ dinde bazı esasların terk edilip bazılarının yerine getirilmesini uygun görmediğinin göstergesidir. Hz. Ebubekir'in bu yorumları Hz. Ömer'i ikna etmiş ve onun görüşleri istikametinde hareket edilmiştir.

Hilafetin ilk dönemlerinde -özellikle Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemleri- ortaya çıkan siyasi ve sosyal sorunlar karşısında Müslümanlar ortak bir çözüm

---

² Muhammed Mucahid Dünder, *Teşekkül Dönemi Kelam Problemlerine Devrin Siyasi-Sosyal Hadiselerinin Etkileri (İman-Amel İlişkisi Bağlamında)* (Doktora, Marmara, 2013), 6.

³ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, *Târîhu't-Taberi: Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk* (Beyrut: Daru'l-Maârif, ts.), 3: 300-320.

⁴ Dünder, *Teşekkül Dönemi Kelam Problemlerine Devrin Siyasi-Sosyal Hadiselerinin Etkileri (İman-Amel İlişkisi Bağlamında)*, 7.

noktasında buluşmuşlardır. Ancak daha sonraki dönemlerde Müslümanlar aynı şekilde çözümler ve ortak bir nokta belirleyememişlerdir.

Bununla birlikte özellikle fetihler neticesinde İslam coğrafyasının genişlemesi, diğer din ve kültürlerle sahip olan toplulukların bu coğrafyaya dâhil edilmesi, aynı zamanda birçok problemin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Asr-ı Saadetten gelen sade bakış açısı ortaya çıkan problemlere cevap vermekte yeterli olamamıştır. Özellikle İslam'a sonradan katılan ve önceki inançları konusunda birçok bilgiye sahip olan kimseler önceki inançları ile yeni kabul ettikleri İslam'ı doğal olarak karşılaştırmak istemişlerdir. İşte bu kıyaslamalar neticesinde birçok problem ortaya çıkmıştır. Bu problemlerin çözüm arayışında Hz. Peygamber gibi ne söylediye doğrudur şeklinde kabul edilen bir otoritenin olmayışı, sonraki dönemlerde Müslümanlar arasında fikri ve siyasi alanda farklılaşmasına ve gruplaşmasına sebep olmuştur.

Böylece Hz. Peygamber dönemi ve ilk iki halife döneminde olduğu gibi ümmetin birliği muhafaza edilememiş ve Müslümanlar arasındaki ihtilaflar sonucunda mezhebi oluşumlar ortaya çıkmıştır.⁵ İlk dönem mezhebi oluşumların başında Haricilik, Mürcie ve Mu'tezile gelmektedir. Özellikle Hz. Osman'ın şehadeti ve akabinde gerçekleşen Cemel ve Siffin savaşlarında gelişen olaylar Harici bir anlayışı ortaya çıkarmıştır. Sert ve ayrıştırıcı bir üslup ile büyük günah işleyenleri tekfir eden Harici söylemlerine karşı daha mu'tedil bir çizgide durmaya çalışıp büyük günah işleyen hakkında herhangi bir hüküm vermekten sakınıp onun durumunu Allah'a havale Mürcie mezhebi ortaya çıkmıştır. Bu dönemde akılcılığı ile ve yorum gücüyle öne çıkan bir diğer mezhep ise Mu'tezile olmuştur. Adeta bu atmosferde yoğrulmuş ve mevcut mezheplerle kısmen ortak noktalarda buluşan ancak kendine has bir usul ile Sünnî düşüncenin oluşumunda etkili olan "ehl-i hadis" ve "ehl-i re'y" ekolleri bu zaman diliminde vücut bulmuştur. Ehl-i Sünnet çatısı altında görülen her iki ekolün dini anlamada ve yaşamada ihtilaf içinde oldukları tarihi bir vakiyettir.

Ca'fer b. Muhammed es-Sadık (ö. 148/765) ile Ebu Hanife'nin arasında geçen şu diyalog ehl-i re'y ve ehl-i hadis arasındaki ihtilafın durumunu özetler niteliktedir: Ca'fer b. Muhammed es-Sadık'ın Ebu Hanife'ye şunları söylediği rivayet edilir: “*Allahtan kork dinde reyinle kıyas yapma. Sen, ben, hepimiz ve muhalefet ettiklerimiz yarın Allah'ın huzuruna çıkacağız. Biz 'Allah şöyle buyurdu', 'Resulullah şöyle*

⁵ Muhammed Ebu Zehra, *Ebu Hanife*, trc. Osman Keskinoglu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2005), 121.

buyurdu' diyeceğiz. Sen ve ashabın ise 'işittik ve reyimizle amel ettik.' diyeceksiniz. O zaman Allah bize ve size dilediği şekilde muamele edecektir."⁶

Ehl-i hadis ve ehl-i re'y arasındaki bu polemikler sadece teorik boyutta kalmamıştır. Bu polemikler tarafların birbirlerini yermesine, yaralamasına sebep olmuş ve beşeri ilişkilerine kadar sirayet etmiştir.⁷

Ehl-i hadis ve ehl-i re'y arasındaki münasebet ile ilgili Ahmet b. Hanbel'in şöyle dediği rivayet edilir: “*Şafii gelip de aramızı bulana kadar biz ehl-i re'ye, onlar da bize lanet ederlerdi.*”⁸

Bu süreçte gelişen olayların dinî ilimlerin şekillenmesinde ve vücut bulmasında büyük etkileri olmuştur. Özellikle tarafların kendi görüşlerini savunmak için Hz. Peygamberden hadisler rivayet etmesi ve uydurma hadislerin çoğalmaya başlamasına karşı İslam âlimleri hadislerin güvenilirliğine yönelik sistematik bir usul geliştirme sonucuna götürmüştür. Aynı şekilde yaşanan olayların sonucunda inanç bağlamında ortaya çıkan inanç ile ilgili problemler kelâm ve akâid ilimlerin oluşumuna zemin hazırlamıştır.

İslami ilimler pratik ve teorik olarak iki döneme ayrılır. İslami ilimler, Emeviler'in son yıllarına kadar gelişen olaylara karşın çözümler üreterek meydana gelmiş ve gelişme göstermiştir. Daha sonraki dönemlerde ise henüz yaşanmamış olaylar; farazi, zihinsel olarak tartışılmış ve bu olaylara da karşın çözümler üretilmiştir. Özellikle bu alanı İslam âlimleri fıkıh ve usulü fıkıh ile doldurmuşlardır.⁹

Bu doğrultuda ehl-i hadis ve ehl-i re'y kavramlarının karşımıza çıktığı dönemler İslam ilimlerinin pratik dönemi denilebilir. Çünkü iman konusunda tartışılan konuların çoğunluğunun zemininde yaşanılmış bir olay söz konusuydu denilebilir. Bu olaylar toplumun genelini ilgilendirmekle ve kısa süreli olmakla birlikte aynı zamanda toplumda uzun sürmüş, etkisi ve sonuçları da uzun zaman dilimlerinde ortaya çıkan olgulardı.

⁶ Uğur Erman, “Ehl-İ Hadis Ve Ehl-İ Rey Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh Ve Ta'dil İlmine, Dönemin Te'lifâtına Ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 9/2 (2017): 996.

⁷ Erman, “Ehl-İ Hadis Ve Ehl-İ Rey Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh Ve Ta'dil İlmine, Dönemin Te'lifâtına Ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)”, 1006.

⁸ Ahmet Uyar, “Hadisleri/Sunneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-İ Hadis Ve Ehl-İ Rey Ekolleri)”, *Bilimname*, 5 (Şubat 2004): 31; Dündar, *Teşekkül Dönemi Kelam Problemlerine Devrin Siyasi-Sosyal Hadiselerinin Etkileri (İman-Amel İlişkisi Bağlamında)*, 253.

⁹ Muhammed Abid el-Cabiri, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, trc. İbrahim Akbaba, 3. Bs (İstanbul: Kitabevi, 2001), 111.

1.1.Siyasi Anlaşmazlıklar ve İç Savaşları

İslam öncesi Arap tarihi incelendiğinde onların idarî, siyasi ve sosyal yönden bir birliğe sahip olmadıkları, sosyal hayatlarının kabile ve aşiret anlayışına dayandığı görülmektedir. Bu yaşam biçiminin bir yansıması olarak kabile taassubu ve kavgaların had safhada olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰

Bu toplumda, yeni ve küllî bir ahlaki düzen peşinde, Hz. Muhammed (sav) Kureyş'in Mekke sisteminin unsurlarının çoğunu mamafih onun tarafsız bağımsızlığını hem siyasi hem dinî düzeyde muhafaza eden ve hatta genişleten, yeni ve daha büyük sistem içinde yeniden teşkil etmişti. Onun kendine has bu sosyal çabasını Kur'an desteklemiştir, ama Kur'an'ın asıl vurgusu daha çok bireysel düzeydedir. Hz. Peygamberin vefatı üzerine hiçbir siyasi ihtimal bildirmemiştir. Siyasi gelişimin şekli Kur'an'da vaaz edilmemiştir.¹¹

Hz. Peygamberin, hayatta iken inşa etmeye çalıştığı sosyal toplum, onun vefatıyla ciddi bir şok yaşamıştır.¹² Onun vefatından sonra yeniden sosyal bir kaosu istemeyen ve kurulu düzenin devamını arzulayan ashabın ilk işi kurulu düzeni idare edecek kişiyi tayin etmek olmuştur.

Bu konu o kadar önemsenmiş ve bu meseleye öylesine öncelik verilmiştir ki henüz peygamberin cenazesi defnedilmeden bu meseleler görüşülmeye başlanmıştır. Binaenaleyh gelişen olaylar başka olayları tetiklemiş ve birçok ihtilaf doğurmuştur. Bu ihtilaflar inanç meselelerine kadar sirayet etmiştir.

İslam inanç sahasının şekillenmesinde bu denli etkin olan siyasi ihtilafların zemininde şüphesiz cahiliye döneminden kalan asabiyet ya da kabilecilik anlayışıdır. Örneğin, peygamberin vefatından sonra hilafete ilk aday Ensar kabilesinden çıkmıştır.¹³ Ancak bu duruma karşı Hz. Ömer tarafından Hz. Ebubekir'in hilafeti öne sürülünce Hubab b. El-Munzir'de biri Ensar'dan biri de Muhacir'den olmak üzere iki kişinin idareci olmasını teklif edince, Hz. Ömer bu sözlere şu şekilde cevap vermiştir: “*Boşuna uğraşmayın, iki işi bir arada ve aynı zamanda hükmedemezler. Allah'a and olsun ki Araplar sizden emir kabul etmezler çünkü Peygamberleri sizin kabilenizden*

¹⁰ İsmail Şık v.dğr., *Kelam I - Kelâm Tarihi - Kelâm Okulları* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2015), 37.

¹¹ Marshall G.S. Hodgson, “Klasik Yüksek Halifelik Medeniyeti”, *İslâm'ın Serüveni-Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih- İslâm'ın Klasik Çağı*, trc. Metin Karabaşoğlu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 1: 138.

¹² Şık v.dğr., *Kelam I - Kelâm Tarihi - Kelâm Okulları*, 38.

¹³ Taberi, *Târîhu't-Taberi: Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, ts., 3: 206.

değildir. Araplara karşı bizim ileri süreceğimiz kuvvetli ve doğrulu apaçık olan delilimiz de, Hz. Peygamber'in Kureyş'ten olmasıdır.¹⁴

Bu anlayış Hz. Osman'ın hilafetiyle daha belirgin bir halde gün yüzüne çıkmıştır. Özellikle Emevi ailesine mensup bazı valilerin cahiliye döneminden kalma kabileler arasındaki rekabeti tekrardan canlandıracak tavırlar sergilemesi diğer ailelerdeki kabilecilik duygularını depreştirmiş ve onlar da kendi asabiyetlerini koruma ve öne çıkarma refleksi göstermişlerdir. Bu durum Emevi ve Abbasi iktidarları boyunca devam etmiş ve birçok fırkanın oluşumuna zemin hazırlamıştır.¹⁵

Söz konusu durum Yavuz Sultân Selim'in 1517'de Mısır'ı almasına kadar, kısa kesintilerle de olsa devam etmiştir. Uzun yıllar Müslümanların başlarında Kureyşli halife görmeleri, hilafetin Kureyş'ten olması İslam'ın bir umdesi olarak algılanmış ve temel dini kaynaklarda bu konu teolojik bir tartışma hali almıştır. Birçok İslam âlimi halifenin Kureyş'ten olması gerektiğine dair fikir beyan etmiştir.¹⁶

Savaşlar ve ihtidalar neticesinde yabancı Müslümanların İslam devletine katılmasıyla birlikte çalkantılı siyasi ortama Arap-mevali çatışması da eklenmiştir. Abbasiler zamanının Şuûbiye hareketleri¹⁷ bu çatışmanın sonucunda ortaya çıkmıştır ve bize zengin bir edebiyat bırakmıştır. Bu akıma dâhil olan Müslüman âlimlerin, fikirlerini müdafaa etmek için ortaya koydukları eserler günümüze zengin bir kültürel birikimi taşımıştır. Bu renkli edebiyatın mühim bir bölümünü Kureyş'in hilafet hukukunu kabul ettirmeye matuf rivayetlerin oluşturduğunu görüyoruz.¹⁸

Ehl-i re'y'in iman nazariyesi çerçevesinde geliştirdiği görüşlerinin arka planında Arab-mevalî çatışması belirleyici olmuştur. Fetihler ile birlikte mevalî sınıfı artmıştır¹⁹ ve re'y mensubu birçok âlimin mevali kökenli olduğu görülmektedir.

Siyasi ihtilafların inanç sahasına bu denli etki etmesinin altında yatan sebeplerin en önemlisi hiç şüphesiz peygamberin aynı zamanda devlet başkanlığı yönünün de çok güçlü olmasıdır. Hz. peygamberin vefatından sonra Müslümanların başına geçecek olan siyasi şahsın ya da erkin aynı zamanda peygamberin dini

¹⁴ Taberi, *Târîhu't-Taberi: Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, ts., 3: 208; Mehmed Said Hatipoğlu, *Hilafetin Kureyşliliği -İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik* (Ankara: Otto, 2011), 75.

¹⁵ Ethem Ruhi Fırlı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 11. Bs (İstanbul: Şa-to, 1999), 21; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 49.

¹⁶ Hatipoğlu, *Hilafetin Kureyşliliği -İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik*, 10.

¹⁷ Şuûbiyye: Arap olmayan milletlerin Araplar'dan üstün olduğunu iddia eden siyasî, fikrî ve edebî hareket. Detaylı bilgi için bkz. Adem Apak, "Şuûbiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 2010), 39: 244-246.

¹⁸ Hatipoğlu, *Hilafetin Kureyşliliği -İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik*, 70.

¹⁹ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 49.

misyonunu da üstlenmesi ve devamı olarak anlaşılması ihtilaflara daha da derinlik katmıştır. Günümüzde kelâm ve akâid kitaplarında itikadî mezheplerin görüşlerine yer verildiğinde halifenin Kureyş'ten olup olmamasına dair görüşlere hala yer verilmesi konunun ne denli ehemmiyet taşıdığına önemli bir göstergesidir.

Dolayısıyla denilebilir ki Müslümanlar arasında meydana gelen siyasi ve dinî ihtilaflar teolojik farklılaşmanın temelini oluşturmuştur. Bu farklı iki alan, yaşanan sıkıntılı olayların etkisiyle bir bütün gibi değerlendirilmiş neredeyse siyasi ve politik tavır, dini tavrı belirler hale gelmiştir.²⁰

Hilafet meselesinin ümmet arasında ihtilafa neden olmasının bir başka önemli sebeplerinden biri; Kur'an'da ve rivayetlerde halifenin nasıl seçileceği ve kim olacağına dair bir beyanın bulunmamasıdır.²¹

Böyle bir ortamda doğal olarak ashabin arasında, halifenin kim olacağı ilk ihtilaf edilen konulardan olmuştur. Daha sonra ümmet halifelerin tayini konusunda bazı yöntemler geliştirmiştir, ancak ortak bir yöntemden bahsedilmesi mümkün değildir. Ortak bir yöntemin olmayışı doğal olarak beraberinde ihtilafı ve kargaşayı getirmiştir. Buna bağlı olarak da sahabe arasında bazı olayların cereyan ettiği herkesin malumudur.

Hz. Ebubekir'in ve Hz. Ömer'in halife seçiminde ve devlet yönetiminde Müslümanlar arasındaki ihtilaflar büyümemiş ve toplumsal bir kargaşa haline dönüşmemiştir. Ancak Hz. Osman döneminde cereyan eden olaylar tam aksi yönde ilerlemiş toplumsal kargaşa ve huzursuzluğa sebep olmuştur.

Hz. Osman'ın hilafeti döneminde Kureyş'in mal-mülk sahibi olması, mülkün belli bir zümre elinde tekelleşmesi, toplumda huzursuzluğa sebep olmuştur. Tüm talep ve uyarılara rağmen gidişatın değişmemesi isyan ve ayaklanmalara sebebiyet vermiştir.

İsyan edenlerin taleplerinin en başında Hz. Osman'ın hilafeti bırakması gelmekteydi. Hz. Osman, isyancıların bu talebini reddedip ısrarcı olunca isyancılar tarafından katledilmiştir.²²

İman-amel münasebetinin teorik boyutta tartışılmasında bu olayın etkisi büyüktür. Çünkü Hz. Osman'ın katledilmesi sonucunda Müslümanlardan bir grup, Hz

---

²⁰ el-Cabiri, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, 122; Fırlı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 21; Şık v.dğr., *Kelâm I - Kelâm Tarihi - Kelâm Okulları*, 37.

²¹ Mevlüt Özler, "Kelâm Tarihi", *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün, 4. Bs (Ankara: Grafiker, 2015), 32.

²² Dündar, *Teşekkül Dönemi Kelâm Problemlerine Devrin Siyasi-Sosyal Hadiselerinin Etkileri (İman-Amel İlişkisi Bağlamında)*, 9.

Osman'ın yönetim biçimi, yaptığı icraatlar tövbe etmesini ve hilafetten çekilmesini gerektiren işler olduğunu ancak bunu yapmadığı için küfre düştüğünü ve katledilmesi isabetli bir karar olduğu yorumunda bulunmuşlardır.

Bu olayların neticesinde Müslümanlardan bir kesim Hz. Osman'ın kan davasını gütmüştür. Hz. Osman'ın katledilmesinden sonra Hz. Ali döneminde bu olaylardan ve Hz. Osman'ın katillerinin bulunmayışından Hz. Ali sorumlu tutulmuştur. Hz. Osman'ın taraftarlarının talepleri ve teşebbüsleri Cemel ve Sıffin gibi savaşlara sebebiyet vermiştir.²³

Cemel Harbi sonrasında da sistemli olmasa da büyük günah işleyenin kâfir olup olmadığı tartışılmaya başlanmıştır. Örneğin Hz. Ali'ye kendisine karşı savaşanların, müşrik mi münafık mı olduğu sorulmuştur. O da: “ *Onlar bize isyan eden kardeşlerimizdir*” demiştir. Daha sonra İmam Ali şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: “ *Bir topluluk bizim kendilerine saldırdığımızı zannediyor. Biz de onların bize saldırdığını düşünüyoruz. Bizim onlarla savaşmamızın nedeni onların bize karşı azgınlık ettiklerini düşündüğümüzüzdendir. Yoksa birimiz diğerine karşı küfür ile itham ettiği için savaşmadık.*”²⁴

Özellikle Sıffin Savaşı esnasında Muaviye ve taraftarlarının olayı hakeme götürme talepleri Hz. Ali saflarında ihtilaf ve ayrılıklara sebebiyet vermiştir. Hakem olayının kabul edilmesi karşısında “ Allah'tan başka hakem olmaz, Allah'ın dini hususunda insanlar hakem olmaz,” gibi gerekçeler tartışmayı derinleştirmiştir. Bu olaylar Müslümanların birbirlerini günahkârlık ve küfürle itham etmesine neden olmuştur.²⁵

Bir başka örnek ise Sıffin Savaşında Hz. Alinin safında olan bir grup Ali'nin hakem olayına razı gelmesinden dolayı Hz. Ali'nin saflarından ayrılmış ve onu küfürle itham etmiştir.²⁶ Daha sonra Hariciler olarak adlandırılacak olan bu grup kişiyi amelinden dolayı küfürle suçlamaktan çekinmemişlerdir.

---

²³ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra* (Beyrut: Daru's-Sadır, 1968), 5: 75.

²⁴ Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışımının Arka Planı*, 4. Bs (Ankara: Otto, 2016), 191.

²⁵ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, *Târîhu't-Taberi: Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk* (Beyrut: Daru'l-Maârif, ts.), 5: 553.

²⁶ Talat Koçyiğit, *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, 4. Bs (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 55; Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışımının Arka Planı*, 203.

Hariciler mevcut siyasi kargaşa içerisinde “Allah’ın hükmünden başka hüküm yoktur” sloganlarıyla fikirlerini insanlara dikta etmeye kalkışmış ve bu doğrultuda Müslümanların kanlarını dökmekten çekinmemişlerdir.²⁷

Bu doğrultuda denilebilir ki İslam toplumunda inanç boyutunda tartışılan ilk konu “büyük günah” meselesi olmuştur. Büyük günahı işleyenlerin dindeki durumu üzerinde yaşanan ihtilaflar beraberinde; imanın mahiyeti, mahalli, amel ile olan ilişkisi vb. konuları Müslümanların gündemine taşımıştır.

İslam toplumunda inanç boyutunda tartışılan konuların şekillenmesinde siyasi olayların ve siyasi iktidarların etkisi ilerleyen süreçlerde de devam etmiştir. Örneğin; Sıffin Savaşından sonra halife olan Muaviye, iktidara gelmesinin Allah’ın kaderi ve kazasıyla olduğunu iddia etmiştir. Bu üslup Emevi iktidarının genel prensibi haline gelerek yaptıklarına ve yapacaklarına meşruiyet zemini hazırlamıştır. Doğal olarak, bu duruma karşı itiraz olmuş ve Müslümanların gündemine kader ve irade hürriyeti sorunu inanç boyutuyla taşınmıştır.²⁸

Mevcut durum Oryantalist Van Vloten tarafından şu şekilde yorumlanmıştır: “... Dolayısıyla, İslam fırkalarının (mezhepler) oluşum süreci incelendiğinde istisnaları azınlıkta olmakla birlikte ortaya çıkan mezheplerin hemen hemen tamamına yakını ya kişilerin ya da toplulukların bir şekilde iktidarı elde etme hedefi ve dünyevi istek ve arzularının tesiri ile ortaya çıkmıştır. Yaşayabilmek için de Kur’an ve Sünnet’i kendilerine yardıma çağırarak suretiyle, esas niyetlerini Kur’an ve Sünnet’ten biçilmiş kaftanların ardına gizlemek ve örtmek yolunu tutmuşlardır.”²⁹

Bir başka açıdan dinde kaynak olarak kabul edilen rivayetlerin de ihtilafa konu olmasında Emevi iktidarının izlediği politika etkili olmuştur. Dinî yaşantıda sünnet olarak kabul edilen birçok şeyin Emevi icraatlarının bir tezahürü olduğu söylenmiş ve dolayısıyla sünnetin tekrardan gözden geçirilmesi gerektiği iddia edilmiştir.³⁰

Siyasetin belirleyiciliği Abbasiler döneminde de devam etmiştir. Örneğin h. II. yüzyılda rivayete dayalı din anlayışı ile dirayete dayalı din anlayışı, yani ehl-i hadis ile ehl-i re’y mücadelesi devam ederken, Mihne³¹ olaylarında siyasi baskı ehl-i hadis

²⁷ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman Malati, *et-Tenbih ve'r-Red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'* (Mısır: Mektebetü'l-Ezheriyye, 2007), 47.

²⁸ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışımının Arka Planı*, 234.

²⁹ Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 1.

³⁰ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı, 1. Bs (Ankara: Umrân, 1981), 228.

³¹ **Mihne**: Bazı Abbâsî halifeleri döneminde halkı'l-Kur'ân (Kur'an'ın yaratılıp yaratılmaması) konusunda bazı âlimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen isim. Bkz. Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44 c. (İstanbul: İSAM, 2005).

üzerinde olmuştur. Mihne'den sonra ise iktidar ehl-i hadisin yanında yer almış ve Hicri üçüncü yüzyılda rivayetçi din anlayışı İslam toplumunda yaygınlık kazanmıştır.³²

1.2.İslam Toplumunun Başka Din ve Medeniyetler İle Karşılaşması

Aslında medeniyetler, tek bir kavmin olağanüstü çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkıp gelişmemişlerdir. Günümüze kadar varlığını devam ettirmiş büyük medeniyetler başka medeniyetler ile beynelmilel münasebetlerin tesiri altında kalarak gelişme göstermişlerdir. Birbirinden uzak ve kopuk görünen Çin ve Hint medeniyetlerinin Mısır ve Mezopotamya medeniyetlerinden etkilendiği günümüzde ortaya çıkarılmıştır.³³ Dolayısıyla Müslümanların sahip olduğu medeniyet bu süreçten geçmiştir.

Yeni fethedilen bölgelerdeki insanların çoğu İslam'ı seçmekle birlikte eski inanç ve kültürlerinden bazı unsurları İslam toplumuna taşımışlardır. Fethedilen bölgede bazı insanlar samimi bir şekilde İslam'ı kabul etmelerine rağmen bazı kesim ise cizyeden kurtulmak veya gâlipler safına geçip onlarla birlikte izaz ve ikram görmek için Müslüman olmuş, yahut da İslâm akâidine fesat katabilmek gayesiyle Müslüman kisvesine bürünmüştür.³⁴ Bununla birlikte eski dinlerinden vazgeçmeyenler ve dinlerini açıkça yaşayanlar da bulunmaktaydı. Bunlar da sahip oldukları inanç doğrultusunda Müslümanlar ile fikir alışverişinde bulunmuşlar ve tartışmışlardır.³⁵ Bu fikir alışverişleri tarih boyunca olduğu gibi önce tereddütle karşılanmış ve Müslümanlar tarafından ihtiyatlı olunmaya çalışılmışsa da her halükarda Müslümanlar bu durumdan etkilenmişlerdir.³⁶

Özellikle Irak'ın fethi sonucunda, Irak ve eski Fars imparatorluğuna komşu bölgelerde birçok Hristiyan okulu mevcuttur. Bunların en meşhuru, Nesturi Hristiyanlarca tıp ve dinî ilimlerin verildiği yer Cündişapur'da bulunmaktaydı. İslam toplumu fetihler sonucu Helenistik İlimin canlı merkezleriyle karşılaşmıştır. Sadece Hristiyanlığın olmadığı Sabiilerin, Sasanilerin, Hind düşüncesini taşıyan mektepler de bu bölgelerde mevcuttu.³⁷

³² Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışımının Arka Planı*, 297; Koçyiğit, *Münakaşalar*, 184-220.

³³ Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 2. Bs (İstanbul: İnsan, 2019), 16.

³⁴ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 42.

³⁵ Özler, "Kelam Tarihi", 36.

³⁶ Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 17.

³⁷ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 229.

Bu doğrultuda Müslümanlar ve gayr-i Müslümler arasında çok büyük tartışmalar meydana geldi.³⁸ İslam âlimleri yer yer dini savunmak için ya da dini daha doğru kavramak ve anlatmak için İslam esasları üzerinde düşünmüş, fikir beyan etmişlerdir.

İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte sosyal, kültürel, askeri ve ekonomik alanlarda yeni meseleler hâsıl olmuştur. Mevcut dini birikimin yoğun olarak Kur'an hıfz etmekten ve hadis rivayet etmekten ibaret olması acil bir ihtiyacı gün yüzüne çıkarmıştır. İhtiyaç duyulan şey, sosyo-kültürel hayatta yapılan işlerin İslami tarzının ne olması gerektiğini belirli şer'î terimler içinde tespit noktasında uzmanlaşan insanlardı. Basra ve Kûfe'de, Medine'de, Dımaşk'ta, bu insanlar Müslüman mahkemelerinde hâlihazırda mevcut tatbikatı bir başlangıç noktası olarak ele almışlar ve bunları elekten geçirmişlerdir. Başta fethe katılmış askeriye arasındaki ihtilafları çözmek için tasarlanan Müslüman mahkemeleri, halâ nispeten oturmuş olmaktan uzaktılar; yerleşik bir teknik yapının eksikliğini duymuşlardı ve kendilerine gelen davaların alanı sınırlıydı. Bu mahkemeler, böylece yeni fikirlerin gelişimi için mükemmel bir fırsat oluşturmuştu. İslami ilimlerin sistemleşmesi ve gelişmesi bu süreçler ile birlikte devam etmiştir.³⁹

1.3. Tercüme Hareketleri

Fetihler sonucunda, Müslümanların sınırlarının yeni devlet, kültür ve medeniyetlere dayanması, ya da bu unsurları kendi sınırlarının içine dâhil edilmesi, Müslümanların yeni dünyalar ile tanışmasına imkan vermiştir. Bu tanışmanın derinleşme isteği tercüme ihtiyacını doğurmuş ve tercüme faaliyetleri başlamıştır.⁴⁰

Fethedilen bölgelerde, yapılan tartışmalarda eski Yunan felsefesinin metodu kullanıldığından Müslümanlar arasında da felsefeye merak uyanmış ve felsefi eserler tercüme edilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda sadece felsefe ile yetinilmemiş ve tabiat ilimleri, tıp, kimya, simya, astronomi, ahlak bilimleri ile ilgili eserler de tercüme edilmiştir⁴¹

³⁸ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 231.

³⁹ Marshall G.S. Hodgson, "İslâmî Muhalefet", *İslâm'ın Serüveni-Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih- İslâm'ın Klasik Çağı*, trc. Metin Karabaşoğlu (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 1: 205.

⁴⁰ Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 17.

⁴¹ Özler, "Kelâm Tarihi", 37; Demirci, *Beytü'l-Hikme*, 19.

Özellikle kelim sahasında rey ehlinin ortaya çıkmasında, Yunan felsefesinin Müslümanlar tarafından tetkik edilmesinin çok büyük katkısı olmuştur.⁴²

Abbasiler döneminde Halife Me'mun zamanında bu çalışmalar kurumsal boyuta taşınmış ve Bağdat'ta "Beytü'l – Hikme" adı altında sistemli olarak tercüme faaliyetlerinin yapıldığı bir kurum açılmıştır.

Bu kurumun yaptığı çalışmalar sadece İslam dünyasını etkilemekle kalmayıp ilerleyen zaman dilimlerinde başka medeniyetleri de etkilemeyi başarmıştır. Tercüme faaliyetleri doğal olarak Müslümanların düşünce dünyasını genişletmiş, farklı bakış açılarına sahip olma imkânı vermiştir. Bununla birlikte Müslümanların gündemine cevaplanması gerekli olan peygamber döneminde olmayan müşkül durumları da taşımıştır. Bu noktada Müslümanların nassın yanında yorum kabiliyetlerini (rey'i) kullanmaya çalışarak konuları izah etme gayretleri dini anlamada ve yaşamada yeni bir usul geliştirmelerine vesile olmuştur. Bu durum İslam toplumunda bir kesim tarafından kabul görse de bir kesim de böyle bir usulü kabul etmemiş ve karşı çıkmıştır.

1.4. Kur'an ve Hadislerin Farklı Yorumlanması

İslam inancında ihtilafların bir başka sebebi ise Kur'an ayetlerinin farklı anlaşılması ve farklı yorumlanmasıydı.

Vahyin nazil olması ya bir soruna ya da ihtiyaca binaen ve gerçekleşen olaylar istikametinde gerçekleşmiştir. Doğal olarak bunun sonucunda Kur'an'da aynı konu farklı olaylara binaen ve farklı kişilere, toplumlara hitaben çeşitli konulara dikkat çekerek tekrar edilmiştir. Ayetler ahlaki, itikadi, ameli gibi bir ayrıma tabi tutulmamıştır.⁴³ Böyle bir sürece tanıklık eden sahabe hangi ayetin hangi olaya binaen indiğini idrak ettiği için ayetleri daha net bir biçimde anlamıştır. Veleve ki anlayamadığı bir ayet olduğunda ya da farklı anladıkları bir ayet olunca Allah Resulü bu duruma hemen müdahale ederek yanlış anlaşılmalara ve bu doğrultuda ortaya çıkacak ihtilaflara engel olmuştur. Hz. Peygamberin vefatından sonra İslam ümmeti bu imkândan mahrum kalmışlardır. 23 yıllık bir süreçte, yaşanan olaylara binaen parça parça indirilen Kur'an ayetlerinin peygamberin vefatından sonra bir araya getirilip kitaplaştırılmış olması ve bu ayetlerin hangi zaman diliminde hangi bağlamda indirildiğinin bilgisine tam olarak vakıf olunamamıştır. Dolayısıyla bağlamından

⁴² Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 226.

⁴³ Fıçlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 16.

kopuk olarak okunan ayetler günün farklı şartlarında yaşanan yeni olaylara farklı bakış açılarıyla uyarlanmasına imkân tanımış olması tarafların görüşlerini Kur'an ile delillendirmesine olanak tanımıştır. Bu durumu dinin en temel konularında görmek mümkündür. Bu durumun doğal sonucu olarak, ayet ve hadisler bağlamından kopuk bir şekilde anlaşılmaya ve yorumlanmaya başlanmıştır.

Nihayetinde İslam'ın iki ana kaynağından; kişilerin sahip olduğu bilgi birikimi, bilinci, niyeti, tarafsızlığı, bulunduğu coğrafya doğrultusunda farklı anlamlar ve sonuçlar çıkarılmıştır. Şüphesiz ki bu yaklaşım biçimi tamamen art niyet içeren bir durum değildir. Çoğunluğunun, daha doğru bir dinî yaşantıyı ortaya koymak için samimiyet ve içtenlikle dinî anlayıp yorumlamaya çalışan kesimden oluşması Kur'an'ın ve hadislerin farklı anlayışlara kapı aralmasına engel olmamıştır. Kur'an süreleri, elbette sarîh olduğu zaman tatbik olunurdu; fakat genel olarak, âlimler, bilginler, fakihler fazla sarîh olmayan temeller üzerinde çalışmak zorunda kalmışlardır. Kimi zaman, fakihler, genel bir maslahat duygusuna, kimi zaman yerel birikime - onların bulunduğu merkezlerde daha önce yaşamış, hürmet duyulan Müslümanların kararlarına – başvurmuşlardır. Tedricen, yerel geleneği (sünneti) orada oturmuş ashaba kadar dayandırıp böylece İslâm kaynaklarına bağlamak adet halini almıştır. Kimi zaman hadis ravilerinin – bizzat Hz. Peygamber hakkındaki veya ilk halifeler dâhil, ashabı hakkında- anekdotları, tartışılan konuların çözümü noktasında önemli bir yere sahip oldukları görülmektedir.⁴⁴

Örneğin, âlimler amelin imanla olan ilişkisini teorik boyutta tartışırken, her iki taraf da aynı ayeti kendilerine delil olarak getirebilmektedirler.⁴⁵ Bir taraf ayetin bir yönünü öne çıkarırken diğer taraf ise ayetin başka yönünü ortaya koyarak kendi görüşlerinin daha doğru olduğunu iddia etmişlerdir.

Ayetlerin yani nassın bu şekilde yorumlanmaya açık olması dini ilimlere farklı derinlikler kazandırmıştır. İslam âlimleri bu konuda nassın delaletini birçok yönüyle ele almışlar ve çeşitlendirmişlerdir.

Başka bir açıdan, kelamî ve fıkhi içerikli konulardaki ihtilafların birçoğu aynı zamanda dil kaynaklıydı da denilebilir. Arapça gerek lafız gerekse lafızlara yüklenen anlam zenginliğinden ve cümle terkiplerindeki çeşitliliklerden ötürü birçok ihtilafa sebep olmuştur. Ortaya çıkış zemini; sosyal, ekonomik ve etnik kökenlerin neden

⁴⁴ Hodgson, "İslâmî Muhalefet", 1: 205.

⁴⁵ Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arka Planı*, 101.

olduğu siyasi ihtilaflarda dahi taraflar, dayanaklarını Arapçanın farklı yorumlara açık olmasından dolayı dinî metinlerde bulabilmişlerdir.⁴⁶

İhtilafın bir başka sebebi ise taraflardan (ehl-i hadis) bir kesimin, Hz. Peygamberin ve ashabının bu konularda tartışmadıklarından çevresindeki kişileri bu konularda reye başvurmaktan sakındırdığına dair rivayetler üzerinden kişi re'yarden men etmişlerdir. Böyle bir durum karşısında ehl-i re'y ise dönemin şartlarını öne sürerek reye başvurmanın zaruri olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴⁷

Örneğin, kendisine danışan öğrencisine Ebu Hanife şunları söylemiştir:

“ Onlar sana “ Hz. Peygamberin ashabi için kâfi olan senin için kafî değil midir?” dediklerinde, “ evet, ben onların durumunda olsaydım onlar için mümkün olan benim için de mümkün olurdu.” Şeklinde cevap ver. Biz, bize ta'n eden kanımızın dökülmesini helal gören kimselerle karşı karşıyayız... Peygamberin ashabının hali, kendileriyle vuruşanı olmayan silah taşımaya ihtiyaç duymayan bir kavmin hali gibidir... Öyle ki kişi, insanların ihtilaf ettikleri konuda dilini tutsa bile, işittiği hususlarda kalbindeki hisleri men edemeyecektir... Kalbin birbirinden farklı iki hususu da sevmesi mümkün değildir. Kalp zulme meylettiği zaman, zalimleri sever, zalimleri sevdiğinde de onlardan olur.”⁴⁸

İhtilafın başka bir sebebi de hadis ehlinin, rey ehlini hadisler konusunda bilgisizlikle suçlamasıdır⁴⁹. Aynı zamanda rey taraftarlarının ihtiras ve inatla hareket ettikleri şeklindeki iddiadır. Örneğin İbn Kuteybe, kelamcılarının müşkil gördükleri hadisleri işin ehline havale etmeleri gerektiğini, bunun da hadisçiler olduğunu söyler. Ayrıca insanları koyun sürüsü gibi olduğunu, biri çıkıp peygamber olduğunu veya ilahlık iddiasında bulunduğunu ilan etse, Resulullahın son peygamber olduğunu bilmelerine rağmen yine de bu kişi kendisine taraftar bulabilir, diye yorumlamıştır.⁵⁰

İbn Kuteybe, ehl-i re'y'in öncüsü olarak kabul edilen Ebu Hanife'yi, bir konuda bir yıl önce verdiği fetva ile bir yıl sonraki fetvanın farklı olduğunu, bir meselede bir görüş ileri sürüp ona göre hüküm verir daha sonra o hükümden döndüğü şeklinde eleştirmiştir.⁵¹

⁴⁶ el-Cabiri, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, 85.

⁴⁷ İmam-ı Azam Ebu Hanife, “El-Alim ve'l- Müteallim”, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 13. Bs (İstanbul: İFAV, 2017), 8.

⁴⁸ Ebu Hanife, “El-Alim ve'l- Müteallim”, 8.

⁴⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra* (Beyrut: Daru's-Sadr, 1968), 6: 348.

⁵⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis, Hadsî Müdafası*, trc. M. Hayri Kırbaoğlu, 1. Bs (Ankara: Otto, 2017), 35.

⁵¹ İbn Kuteybe, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis, Hadsî Müdafası*, 68.

El-Evzai, Ebu Hanife'yi rey ile hüküm vermesinden dolayı eleştirmediklerini, kendilerinin de reyde bulduklarını fakat Ebu Hanife'ye yeni bir hadis ulaştığında O'nun hadise muhalif olmasından dolayı eleştirdiklerini belirtmiştir.⁵²

İhtilafın bir başka sebebi ise, Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra ortaya çıkan siyasi ve itikadî fırkalar kendi görüşlerini yayabilme ve taraftar toplama gayesiyle ayet ve hadisleri istekleri doğrultusunda yorumlamışlar ve görüşlerine uygun hadisler uydurmaktan geri durmamışlardır.⁵³

Dolayısıyla tarafların hadislere, Sünete yaklaşımı da farklılık arz etmiştir. Hz. Peygamberin dinde şari olarak söylediği sözler ve yaptıkları her iki taraf için bağlayıcı boyutta iken bir insan-beşer yönüyle yaptığı davranışların bağlayıcılığı konusunda re'y ehli ile hadis ehli arasında farklı tutumlar sergilenmiştir.⁵⁴

2. EHL-İ HADİS VE EHL-İ RE'Y MENSUPLARI

Ehl-i hadis ve ehl-i re'y kavramları sadece kelimelerle değil, ilmine dair kavramlar değildir. Bu kavramlar fıkıh ilmi, hadis ilmi ve tefsir ilmi içinde de kullanılmıştır. Örneğin en çok hadis rivayet eden sahabeler ve onların talebelerine de ehl-i hadis denildiği rivayet edilmiştir. İlerleyen zaman dilimlerinde ise ehl-i hadis kavramı -hadislere göre amel etmeye çalışan kimse- anlamında kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁵ Bu doğrultuda ehl-i hadis kabul edilen kişiler, inanç ve ameli konuları anlamaya ve yaşamaya çalışırken daha çok hadislere bağlı kalmışlar, onların zahiriyle yetinip yorum yapmaktan geri durmuşlardır. Ehl-i re'y ise ihtiyaç durumunda dini anlamada ve yaşamada kendi görüşlerini de ortaya koymuşlardır. Farklı bakış açılarına rağmen her iki grup da Ehl-i Sünnet ve'l-Cemmat çatısının oluşumunda önemli katkılarda bulunmuşlardır ve bu çatı altında yer almışlardır.

Ehl-i re'y ve ehl-i hadis mensupları konusunda kesin çizgilerle tam bir ayırım yapmak da çok zordur. Bazı durumlarda reyeye başvuran birisi bazı alanlarda nakli veya eseri esas kabul etmiştir.⁵⁶

⁵² İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis, Hadsî Müdafası*, 69.

⁵³ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 101-102.

⁵⁴ Zekeriya Güler, *Zâhirî Muhaddislerle Hanefî Fakihler Arasındaki Münakaşalar ve İhtilâf Sebepleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 140.

⁵⁵ Abdullah Aydın, "Ehl-i Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 1994), 10: 317.

⁵⁶ el-Cabiri, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, 115.

Bir rivayete göre; İslam kaynaklarında, İmam Şafii'den önceye kadar Müslümanların Ashab-ı Hadis ve Ashab-ı Rey olarak iki fırkaya ayrıldığı ve bu şekilde anıldığı belirtilmektedir.⁵⁷ İmam Şafii'den önce her iki grup arasında net bir ayırım ve rekabet varken İmam Şafii'nin orta yollu üslubu (usulü)⁵⁸ bu ayırım ve rekabeti dengelemiştir.⁵⁹ Bununla birlikte kaynakların genelinde imam Şafii'nin ehl-i hadis olduğu zikredilmektedir. İmam Şafii'nin böyle bir noktada bulunmasının sebeplerinden biri de kuşkusuz, O'nun ilmi hayatının bir dönemini Medine'de bir dönemini de reyin merkezi olan Irak'ta geçirmiş olmasıdır.⁶⁰

Başka bir görüşe göre ise ehl-i re'y ve ehl-i hadis ayırımının temel sebebi bölgelere göre değişen hadislerin sayısıdır. Bu sebeple hadislerin az olduğu bölgelerde reye daha çok başvurulmuştur. Irak bölgesi bu duruma örnek gösterilebilir.⁶¹ Hicaz bölgesinde ise rivayet edilen hadisler çok olduğundan bu bölgedeki âlimler reye ihtiyaç duymamışlar ve hadis ehli olarak adlandırılmışlardır.⁶²

Ehl-i hadis mensupları rey taraftarlarına özellikle Ebu Hanife'ye çok yönlü eleştirilerde bulunmuşlardır. Dinin, rey ve kelama dayandırılmayacağını benimsedikleri için, Kur'an ve Sünnet'le sahabenin bunlardan anladıklarını kaynak olarak kabul etmiş ve reye birçok sebep doğrultusunda karşı çıkmışlardır. Birincisi, kesin bilgi ifade eden ilim Peygamberin getirdiği Kur'an ve Sünnet'tir, rey değildir. Rey ise kişisel zanna dayanır, kesin bilgi hükmünde değildir. İkincisi ise rey, kişisel çıkara ve hevaya uymak demektir. Üçüncüsü rey bidat ehlinin silahıdır. Onlar böyle yaparak delalete düşmüşlerdir. Dördüncüsü rey değişkendir. Bu durumda din zaman içinde değişkenlik gösterir. Halbuki din Peygamber ve ondan sonraki ilk nesiller tarafından en doğru şekilde anlaşılmış ve yorumlanmıştır. Dolayısıyla bize düşen onlara tabi olmaktan başka bir şey değildir.⁶³

Araştırmamıza konu olan ehl-i re'y ve ehl-i hadis dönemleri h. I. Yüzyıl ve III. Yüzyılın ortalarına kadar devam eden erken dönemdir. Bu çizgiler ilerleyen zaman

⁵⁷ Mehmet Dalkılıç, "Ehl-i Sünnet ve'l - Cemaat", *İslam Mezhepleri Tarihi*, 1. Bs (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2010), 71.

⁵⁸ el-Cabiri, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, 121.

⁵⁹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 227.

⁶⁰ el-Cabiri, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, 117.

⁶¹ el-Cabiri, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, 115; Şık v.dğr., *Kelam I - Kelâm Tarihi - Kelâm Okulları*, 51.

⁶² Ebü'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdulkerim Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal* (Kahire: Müessesetü'l-Halebi, 1968), 1: 245; Koçyiğit, *Münakaşalar*, 51.

⁶³ Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmed b. Mehdi Hatip el-Bağdadi, *Şerefu'l Ashabu'l-Hadis* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991), 8; Koçyiğit, *Münakaşalar*, 253-260; Kutlu, *Selefliğin Fikri Arka Planı*, 65.

dilimlerinde ehl-i sünnet çatısı altında birleşmiş ve farklı itikadi mezhep isimleri karşımıza çıkmıştır.⁶⁴

2.1.Ehl-i Hadis

Ehl-i hadis; ehlu's-sunne, sahibu's-sunne ve'l-cema'a, sahibu'l-hadis ve benzeri kavramlarla da anılmaktadır. İsminden de anlaşılacağı gibi kendilerini hadis ehli ya da taraftarı olarak tanımlamaları onların hadis konusunda daha hassas olduklarının, kendi görüşlerinin geri planda olduğunun göstergesidir. Kısaca başlıklar halinde ehl-i hadisin özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1- Hicaz bölgesi merkezlidir.
- 2- Metni esas alan lafızcı bir anlayıştır.
- 3- Ağırlıklı olarak Arap asıllı Müslümanlardan oluşmuştur.
- 4- Geleneksel yaşantı, kültürel değerler ve o kültürel dünyada oluşan din algısı, İslâm dinin evrensel mesajı yerine geçmiştir.
- 5- Katı ve kuralcı bir din anlayışı vardır. Yasaklar ve emirler en ince ayrıntılarına kadar rivayetler üzerinden aktarılmaktadır.
- 6- Dini bilgi, akıl yürütme ile üretilmez, mutlaka nakle dayanmalıdır.
- 7- Kıyas asla kabul edilmez.
- 8- Kendileri gibi düşünmeyenler, Ehl-i Sünnet çerçevesinden sayılmaz, bidatçı olarak isimlendirilir.
- 9- “Bidat”, “küfür”, “şirk”, “iman”, “sünnet-i seniyye” gibi kavramlar sıklıkla kullanılır.
- 10- “ Kutsal Dönem (Asr-ı Saadet/Altın çağ) ve özel insanlar” anlayışı hâkimdir. Sahabe, Tabiûn ve Etba-ı Tabiîn nesli mükemmeldir. Müslümanlar için değişmez örnekler içerir. Din onlar döneminde en iyi şekilde anlaşılmiş ve yaşanmıştır. Onları taklit etmek dinin yaşanması için yeterlidir.⁶⁵

Böyle bir anlayışın oluşumunda en fazla rol alan şahısların 130/747-190/805 tarihleri arasında vefat ettikleri görülmektedir.⁶⁶ Bu bağlamda bu hareketin ortaya çıkışı 130/747 tarihleri ve sonrasında rastlanır. İlk temsilcileri arasında öne çıkan bazı şahsiyetler şu şekilde sıralanabilir:

---

⁶⁴ İmam Azam Ebu Hanife, *Akaid Risaleleri*, trc. Hüsamettin Vanlıoğlu, 1. Bs (İstanbul: Muallim Neşriyat, 2017), 35.

⁶⁵ Şik v.dğr., *Kelâm I - Kelâm Tarihi - Kelâm Okulları*, 49-50.

⁶⁶ Ebü'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal* (Kahire: Müessesetü'l-Halebi, 1968), 2: 11; Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri* (Ankara: Otto, 2012), 174.

- Evza'i (Ö. 157/773)
- Şu'be b. El-Haccac (160/776)
- Sufyan ibn Said es-Sevri (ö. 161/777)
- Hammad b. Seleme b. Zeyd (165/781)
- Leys ibn. Said (ö. 175/791)
- Şerik ibn Abdillan (ö. 177/793)
- Ebu'l-Ahvas (177/793)
- Hammad b. Zeyd (ö. 179/795)
- Malik b. Enes (ö. 179/795)
- Abdullah el-Mubarek (181/797)
- Yezid b. Zürey (182/798)-
- Huseym b. Beşir (183/799)
- Ebu İshak el-Fezari (ö.186/802)
- Fudayl b. İyad (187/802)
- Ebu Said Abdirrahman b. Mehdi (198/813)
- Yahya b. Said el-Kattan (198/813)
- Nadr b. Şumeyl (203/818)
- Şafii (Ö. 204/819)
- Yezid b. Harun (206/821)
- Asım b. Ali (221/835)
- Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855)⁶⁷

Sahabe döneminde de kullanılan ehl-i hadis kavramı zamanla farklı anlamlar ihtiva etmeye başlamıştır. Ayrıca bu kavram yazardan yazara da farklı anlamlar ihtiva edebilmektedir.⁶⁸ Sonuçta ehl-i hadis, ehl-i sünnetin teşekkülünde büyük rol oynayan bir grubun ismi olarak karşımıza çıkmıştır. Bu grup akideye ve amele dair görüşlerini daha çok hadislerle temellendirip ötesine geçmekten imtina etmişlerdir.

Başka bir deyişle ehl-i hadis rivayetleri esas alarak hüküm verenlerdir, Bu mezhep kendisini Peygamberin mezhebine dayandırarak, sahabe ve tabiinin izlerinden gittiklerini ve akıl, görüş ve reye başvurmadan dinin aslını koruduğunu söylemiştir.⁶⁹

⁶⁷ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 174.

⁶⁸ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 337.

⁶⁹ Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik, İslami Köktencilik Tarihi Temelleri*, 5. (İstanbul: Kitap, 2014), 20.

Bir başka rivayete göre ise hadis taraftarları; sadece hadislerin toplanması, kaydedilmesi ve rivayet edilmesi ile uğraşan ve sadece bunu kendilerine iş edinen bir grup değildir. Belli bir bakış açısını bünyesinde barındıran ve bu istikamette usül geliştiren bir gruptur.⁷⁰ Bu grubun yıldızı Abbasi halifelerinden Mütevekkil döneminden itibaren parlamaya başladı. Öncesinde ise sahip oldukları görüşlerden dolayı ciddi baskı ve zulümlere maruz kalmışlardır. Bu döneme tarihte “Mihne Olayları” denir. Bu dönemde Ahmed b. Hanbel ve Abdülaziz el- Mekki, Mutezileye muhalefette öne çıkan şahıslar olmuştur.⁷¹

Ehl-i hadis, ashab-ı hadis tabiri h. 4. asrın ortalarına kadar kullanılmıştır. Ve bu tabirin kullanılmasına sebep olan ehl-i hadis'in muhalifleri değil de bizzat ehl-i hadis mensupları kendini bu isimlerle isimlendirmişlerdir.⁷²

Ehl-i hadis mensuplarının kimler olduğunu tek tek isimlendirerek burada incelemenin imkânı yoktur. Ancak burada konunun amacının dışına sapmayacak şekilde ehl-i hadisin öne çıkan bazı isimlerinden kısaca bahsedilmeye çalışılacaktır.

2.1.1. Evzâî (ö.157/774)

Ebu Amr Abdurrahman b. Amr b. Yuhmid el- Evzâî, Lübnan'ın Bika vadisinde bulunan Ba'lebek'te⁷³ dünyaya geldi. Evzai Mezhebi'nin kurucusu kabul edilmektedir.⁷⁴

Yetişme döneminde eğitimini Ba'lebek'te aldı. Daha sonra Dımaşk'a gidip Nümeyr b. Evs el-Eş'ari'den eğitim aldı. Evzai genç yaşında ilimde oldukça ileri bir seviyeye ulaştı. Sünnetin, hadisin önemine dair birçok rivayette bulunmuştur.⁷⁵ Arap nesir edebiyatında üstün yeteneğinden dolayı Divanür'-resail⁷⁶ görevine getirilmiştir. Bu görevinden dolayı Yemamey'e gönderilen Evzai bu vesile ile oradaki âlimlerle tanışma imkânı bulmuştur. Yemame'den sonra Irak, Mekke, Medine ve

⁷⁰ Sönmez Kutlu, “Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci ve Fikri Çerçevesi”, *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker, 2012), 355.

⁷¹ Kutlu, “Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci ve Fikri Çerçevesi”, 355.

⁷² M. Hayri Kırbaoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, 2. Bs (Ankara: Otto, 2017), 26.

⁷³ **Ba'lebek**, Lübnan'ın Bikâ vadisinde tarihi bir şehirdir. Daha geniş bilgi için bkz. İdris Bostan, “Ba'lebek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 1992), 5: 9-11.

⁷⁴ Salim Ögüt, “Evzâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 1995), 11: 546.

⁷⁵ Hatip el-Bağdadi, *Şerefu'l Ashabu'l-Hadis*, 7-17.

⁷⁶ **Divanü'r-Resail**; Devletin yazışma işlerinin yürütüldüğü, resmi katiplerin görevlendirildiği, Emeviler devrinde kurulmuş kamu dairesidir.

Beytülmağdis'te bulunmuştur. Medine'de Malik b. Enes ile görüşmüş ondan rivayetlerde bulunmuştur.⁷⁷

Evzai, ilerleyen yaşlarında büyük ihtimalle Abbasilerin ilk zamanlarında sınır nöbeti (ribat) için Beyrut'a göç etmiş ve 28 Safer 157 (17 Ocak 774) yılında orada vefat etmiştir.⁷⁸

2.1.2. Sufyan es- Sevri (ö. 161/777)

Kendi adıyla anılan fıkıh mezhebinin imamı, aynı zamanda müfessir, muhaddis ve zahid olarak tanınan Ebu Abdullah Süfyan b. Said b. Mesruk es-Sevri el-Kufi, 97 (715) yıllarında Horasan'da Cürcan'a bağlı Sevriler köyünde doğduğu rivayet edilmektedir.⁷⁹

Dedesi Mesruk Cemel Savaşında Hz. Ali'nin saflarında şehit olmuştur. Babası tabiun kuşağından olup Kütüb-i Sitte'de rivayetleri bulunan güvenilir bir ravi ve muhaddistir. Küçük yaşlarından başlayıp babasından hadis öğrenimi görmüş ve Kufeli tabiin âlimlerinden Amr b. Mürre'den ders almıştır. Güçlü hafızasından dolayı kısa zamanda çokça hadis ezberleyip rivayet etti. Bu yönüyle dikkatlerini üzerine çekti ve meşhur oldu. Kufe'de yaşayan Hammad b. Ebü Sülayman, Ebu İshak es-Sevri gibi âlimlerle görüşme imkanı oldu. Aynı zamanda ilmi çalışmaları için Mekke, Medine, Basra, Şam, Yemen gibi ilmin merkezlerini dolaştı. Ayrıca Bağdat, Cürcan, Rey, Askalan, Kudüs ve Vasıt'ta bulundu.⁸⁰

Abbasi Halifesi Mansur'un kadılık teklifini kabul etmemiş ve bir daha dönmek üzere Kufe'den ayrılmıştır. Hayatının kalan kısmında sürekli yer değiştirmiştir. Ayrıca Sufyan, Ehl-i Beyt'e yapılan haksızlıklar karşısında halifeye karşı ağır eleştirilerde bulunmuş ve daha sonra Mekke'den gizlice ayrılmıştır. Kalan ömrünün çoğunu bu gizlilik içerisinde geçiren Sufyan es-Sevri 15 Şaban 161 (18 Mayıs 778) yılında Basra'da vefat etmiştir.⁸¹

---

⁷⁷ Ögüt, "Evzâî", 11: 546.

⁷⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra* (Beyrut: Daru's-Sadr, 1968), 7: 339; Ögüt, "Evzâî", 11: 546.

⁷⁹ Recep Özdirek - Ali Hakan Çavuşoğlu, "Süfyan es-Sevri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 2010), 38: 23.

⁸⁰ Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Muhammed İbn Nedim, *el-Fihrist* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1997), 277; Özdirek - Çavuşoğlu, "Süfyan es-Sevri", 38: 23.

⁸¹ Özdirek - Çavuşoğlu, "Süfyan es-Sevri", 38: 23.

2.1.3. Leys b. Sa'd (ö. 175/791)

Mutlak müctehid ve muhaddis olarak tanımlanan Ebü'l-Haris el-Leys b. Sa'd b. Abdirrahman el-Fehmi, Şaban 94⁸² (Mayıs 713) tarihinde Mısır'da Kalyubiye vilayetine bağlı Tüh ilçesinin Karkaşen köyünde doğmuştur.⁸³

Leys'in azatlık bağıyla mensup olduğu Fehmoğulları, Emeviler döneminde Mısır'da büyük bir nüfuzları vardı. Bu durum onun yetişmesi sürecinde büyük etkileri olmuştur. Leys b. S'ad Mısır ve Hicaz'da birçok âlimden ders alma imkânı bulmuştur. Ayrıca Şam, Bağdat ve Kudüs gibi ilmin merkezi olan şehirlerde bulunmuştur.⁸⁴

Genç yaşına rağmen Mısır'da ulemanın takdirini kazanmış ve Emevi ve Abbasi halifelerinin ve devlet adamlarının saygınlığını elde etmiştir. Bundan dolayı siyasiler üzerinde büyük bir etkisi olmuş ve dönemin idarecileri birçok konuda ona danışmışlardır. Hatta Ebu Hanife'nin öğrencilerinden Mısır kadısı İsmail b. Yesa' el-Kindi'yi bir konuda sünnete ve sahabeye muhalif davrandığı için Halife Mehdi-Billah'a şikâyet etmiş ve halife onu görevden almıştır.⁸⁵

İmam Malik'in yaşıtı olan ve onunla aynı çevrede yetişen onunla fikir alışverişinde bulunan Leys⁸⁶, ehl-i hadis ekolüne yakın olmakla birlikte Kufe rey ekolünün görüşlerinden de etkilenmiştir. Ebu Hanife ile hacda karşılaşmış ve fıkıh alanında ona birçok soru sormuştur.⁸⁷

Leys b. Sa'd 791 yılında Kahire, Mısır'da vefat etmiştir.⁸⁸

2.1.4. Malik b. Enes (ö. 179/795)

Tam olarak künyesi Ebu Abdillah Malik b. Enes b. Malik b. Ebi Amir el-Asbahi el-Yemeni olan Malik b. Enes'in doğum tarihi ile ilgili kendisinden de nakledilen rivayetlere göre 90-98 (709-717) tarihleri arasında Medine yakınlarında bir köyde doğduğu zikredilmektedir.⁸⁹

İmam Malik dönemin önemli ilim merkezlerinden olan Medine'de yetişmiştir. Hadis aldığı hocalarının üç yüzü tabiin döneminden altı yüzü tebei tabiin döneminden

⁸² İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra*, 1968, 7: 358.

⁸³ İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra*, 1968, 7: 358; Şükrü Özen, "Leys b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 2003), 27: 164.

⁸⁴ Özen, "Leys b. Sa'd", 27: 165.

⁸⁵ Özen, "Leys b. Sa'd", 27: 165.

⁸⁶ Ebû'l-Fadl Kādî İyâz, *Tertibü'l-medârik ve Takribü'l-Mesâlik* (Mağrib: Matbuât-i Fizaleti-Muhammediye, 1965), 1: 41; Özen, "Leys b. Sa'd", 27: 165.

⁸⁷ Özen, "Leys b. Sa'd", 27: 166.

⁸⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra*, 1968, 7: 358.

⁸⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra*, 1968, 5: 465; Ahmet Özel, "Malik b. Enes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 2003), 27: 506.

olduğu söylenir. Ashabu'l-hadis denilince akla ilk gelen şahsiyetlerden olan Malik b. Enes⁹⁰ Mescidi Nebevi'deki dersleri ile kısa zamanda meşhur olmuştur. Dünyanın birçok yerinden talebeler gelip ondan hadis ve fıkıh öğrenmek için yarışır olmuşlardır ve ondan birçok rivayette bulunmuşlardır.⁹¹ Bu süreçte hac münasebetiyle buralara gelen âlimler ile görüşme imkânı olmuştur. Örneğin; Ebu Hanife, Leys b. Sa'd, Evzai, Ebu Yusuf ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybani ile görüşmüş bunlarla bilgi alışverişinde bulunmuştur.⁹²

Ehl-i hadisin mensubu olarak görülen İmam Malik re'y ehli (kelamcılar) hakkında şu şekilde bir yorumda bulunmuştur: “ hadisçi, her gün birbirinden daha mücadeleci kelamcılarla karşılaştığı zaman, günde, bir din değiştirmek zorunda kalırdı”. Bu yüzdendir ki, Kur'ân âyetleri üzerinde şüphe yaratmaktan ve sonra da batılın hak olarak tezahürüne yol açmaktan başka bir faydası olmayan bu çeşit tartışmalardan hadisçilerin uzak kalması gerektiğini düşünmektedir.⁹³

Hayatının yarısını Emeviler yarısını Abbasiler döneminde geçiren Malik b. Enes siyasi olaylara karşı mesafeli durmuştur. İdarecilere ve muhaliflerine de destek vermeyerek tarafsız bir tavır sergilemiştir. Buna rağmen bazen yöneticilerin haksız muamelesine maruz kalmıştır. Hac ve umre dışında Medine'den ayrılmamıştır.⁹⁴

Malik b. Enes geçirdiği kısa süreli bir hastalıktan sonra 14 Rebiülevvel 179 (7 Haziran 795) tarihinde Medine'de vefat etmiştir.⁹⁵

2.1.5. Şerik b. Abdillah (ö. 177/793)

Hadis hafızı ve kadı olarak bilinen Ebu Abdillah Şerik b. Abdillah b. Haris en-Nehai, 95 (713) tarihinde Buhara'da doğmuştur.⁹⁶ Küçük yaşlarda eğitim için Bağdat'a götürüldü. Gençlik çağında birçok akranının orada olduğunu öğrenince ilmi öğrenmek için oraya gitti. Ders halklarına devam etmekle birlikte kerpiç hazırlayıp satma işiyle uğraştı. Dönemin tabiin ve tebeu't-Tabiin âlimlerinden Kur'an, tefsir, hadis ve fıkıhla birlikte birçok alanda eğitim aldı.⁹⁷ Hadis sahasında birçok rivayette bulunmuş ve sika ravi olarak kabul edilir.⁹⁸

⁹⁰ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1968, 2: 11.

⁹¹ Hatip el-Bağdadi, *Şerefu'l Ashabu'l-Hadis*, 7.

⁹² Kādî İyâz, *Tertübü'l-medârik ve Takribü'l-Mesâlik*, 1: 41; Özel, “Malik b. Enes”, 27: 507.

⁹³ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 253.

⁹⁴ Özel, “Malik b. Enes”, 27: 508.

⁹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra*, 1968, 5: 469.

⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra*, 1968, 6: 355; Mehmet Ali Sönmez, “Şerik b. Abdillah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 2010), 39: 5.

⁹⁷ Sönmez, “Şerik b. Abdillah”, 39: 5.

⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra*, 1968, 6: 356.

Şerik b. Abdillâh 150 (767) yılından sonra Kufe, Ahvaz ve Vasit şehirlerinde kadılık görevinde bulunmuştur.⁹⁹ Şerik b. Abdillâh ile Ebu Hanife arasında bazı anlaşmazlıklar olduğu rivayet edilmektedir. Bu anlaşmazlıkların Şerik'in kadılık görevini kabul edip siyasi otoritenin etkisi altında kalma endişesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.¹⁰⁰

Şerik b. Abdillâh h. 177 yılının Zilkade ayında Kufe'de vefat etmiştir.¹⁰¹

2.1.6. Kasım b. Sellam (ö. 224/838)

Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, hadis ve kıraat âlimi olarak kabul edilen Ebu Ubeyd el-Kasım b. Sellam b. Miskin el-Herevi 154 (771) yılında Herat'ta¹⁰² dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.¹⁰³ Rum asıllı olan babası Ezd kabilesinden bir kişinin azatlısıydı.¹⁰⁴

İlk eğitimini Herat'ta almış ve daha sonra Kufe ve Basrada fıkıh, tefsir, hadis ve dil dersleri aldıktan sonra Herat'a dönmüştür. Dönemin devlet yöneticilerinin çocuklarına eğitim vermiştir. Bu süreçte İmam şafii ile tanışmış ve onunla tartışma imkânı bulmuştur. Aynı zamanda Ahmet b. Hanbelin derslerine katılmıştır.¹⁰⁵

Yaklaşık on sekiz yıl Tarsus kadılığı yapmıştır. Eserlerinin telifi için bu görevden ayrılmış ve Yahya b. Main'le birlikte Mısır'a gitmiştir. Daha sonra Bağdat'a dönmüş ve burada Garibu'l-Hadis dersleri vermiştir.¹⁰⁶

219 (834) yılında hacca gitmiş rüyasında peygamberi görmüş ve burada kalmaya karar vermiş ve 224 (838) yılı Muharrem ayında burada vefat etmiştir.¹⁰⁷

Daha çok inanç konularında kaleme alınan ya da konu ile ilgili hadislerin derlendiği "Kitabu'l-İman"ların ilk örneklerinden biri Kasım b. Sellam'a aittir. Bu eser 1385/1983 yılında Beyrut'ta müstakil olarak basılmıştır.¹⁰⁸

⁹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra*, 1968, 6: 355; Sönmez, "Şerik b. Abdillâh", 39: 6.

¹⁰⁰ Sönmez, "Şerik b. Abdillâh", 39: 6.

¹⁰¹ Sönmez, "Şerik b. Abdillâh", 39: 6.

¹⁰² **Herat:** Afganistan'ın batısında bulunan tarihi bir şehir.

¹⁰³ Ebu'l-Hasan İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakât'ül-Hanabile* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, t.y.), 1: 259.

¹⁰⁴ Kasım b. Sellam, *Kitâbu'l-İman* (Riyad: Mektebetu'l Maarif, 2000); Zülfikar Tüccar, "Kâsım b. Sellâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 1994), 10: 244.

¹⁰⁵ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakât'ül-Hanabile*, 1: 259; Mahmut Yeşil, "Tarihi Süreçte Te'lif Edilen 'Kitabu'l-İman' lar ve Günümüze Yansımaları", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32 (2011): 9; Tüccar, "Kâsım b. Sellâm", 10: 244.

¹⁰⁶ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 74; Tüccar, "Kâsım b. Sellâm", 10: 244.

¹⁰⁷ Tüccar, "Kâsım b. Sellâm", 10: 244.

¹⁰⁸ Yeşil, "Tarihi Süreçte Te'lif Edilen 'Kitabu'l-İman' lar ve Günümüze Yansımaları", 10.

2.1.7. İbn Ebi Şeybe (ö. 235/849)

El-Musannef adlı eseriyle tanınan, hadis hafızı, müfessir ve tarihçi olan Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebi Şeybe İbrahim el-Absi el-Kufi (159/776) yılında Kufe’de dünyaya gelmiştir. Ailesinin aslen Belhli olduğu ve muhtemelen Arap soyundan gelmediği bilinmektedir.¹⁰⁹

Küçük yaşlarda hadis eğitimine başlayan Şeybe; Kufe, Basra, Rey, Bağdat ve Hicaz bölgelerinde ilim tahsili yapmıştır. Abdullah b. Mubarek’ten, Süfyan b. Ayine, Abdurrahman b. Mehdi gibi imamlardan hadis almıştır.¹¹⁰ Olgunluk dönemi Mu’tezile mezhebinin Abbasi devlet idaresinde hâkim olduğu (813-847) yıllarına denk gelmektedir. Bu dönemde Mu’tezile ve Cehmiyye’ye ait görüşlere karşı mücadele etmiştir.¹¹¹

İbn Ebi Şeybe, Ebu Hanife’nin görüşlerine ve metoduna karşı olmuş hatta el-Musannef’te Ebu Hanife’ye Reddiye başlığı açmıştır.¹¹² Musannef’teki “İman Babı” ile benzer olan Kitabu’l-İman isimli küçük hacimli bir eseri de mevcuttur. İman ile alakalı tartışılan konuların ilgili hadislerin derlenip toplandığı bir eser olması hasebiyle önem arz etmektedir.

İbn Ebi Şeybe 8 Muharrem 235 (849) yılında vefat etmiştir.¹¹³

İlk dönem “Kitabu’l-İman” eserlerinden müellifi olan İbn Ebi Şeybe, bu eserinde iman ve İslam’a dair 139 hadisi bir araya getirmiştir. Bu hadislerin müstakil olarak bir arada toplanmasının en önemli sebebi iman konusundaki ihtilaflardır. Özellikle ehl-i re’y ve ehl-i hadis arasındaki tartışmalar bu eserlerin yazılmasında etkili olmuştur.

İbn Ebi Şeybe’nin “Kitabu’l-İman” eseri Elbani’nin tahkikiyle 1835/1965 yılında Kuveyt’te müstakil olarak yayınlanmıştır.¹¹⁴

2.1.8. Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855)

Ahmet b. Hanbel h. 164 (m.780) yılında Bağdat’ta doğmuş ve yine Bağdat’ta h. 241 Yılında vefat etmiştir.¹¹⁵ Ehl-i Hadis denildiğinde akla ilk gelen kişilerdendir.¹¹⁶

¹⁰⁹ Muhammed Bin İbn Ebi Şeybe, *Kitabu’l-İman* (Beyrut: Mektebetu’l-İslami, 1983), 11; Ali Yardım, “İbn Ebu Şeybe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İSAM, 1999), 19: 442.

¹¹⁰ İbn Ebi Şeybe, *Kitabu’l-İman*, 1983, 11.

¹¹¹ Yardım, “İbn Ebu Şeybe”, 19: 442.

¹¹² Yardım, “İbn Ebu Şeybe”, 19: 442.

¹¹³ Yardım, “İbn Ebu Şeybe”, 19: 442.

¹¹⁴ Yeşil, “Tarihi Süreçte Te’lif Edilen ‘Kitabu’l-İman’ lar ve Günümüze Yansımaları”, 12.

¹¹⁵ Cemaleddin Ebû’l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü’l-Cevzî, *Menâkıbü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Kahire: Daru Hicr, 1979), 1: 13; M. Yaşar Kandemir, “Ahmet b. Hanbel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 1989), 2: 75.

Abbasiler döneminde yaşanan Mihne Olaylarında¹¹⁷ öne çıkması ve hapsedilmesi ile Ahmet b. Hanbel Ehl-i Hadisin adeta temsilcisi olmuştur.

Yaşadığı bölge ve dönem itibari ile ders aldığı hocaların sayısı 280 kadardır. Ahmet b. Hanbel İmam Şafii ile görüşmüş¹¹⁸ ve ondan fıkıh ve usulü derslerini almıştır. Hadis tahsilini tamamlamak için birçok beldeye yolculuk etmiştir. Örneğin; Kufe, Basra, Mekke, Medine, Dımaşk, Cezire ve Halep'e ilim için seyahat etmiştir.¹¹⁹ Bu ilmi serüveninde yaşadığı dönemin ihtilafli konularında; inanç, sünnet, hadis, fıkıh alanında eserler yazmıştır.¹²⁰

Abbasi iktidarı döneminde, halife Me'mun'un hilafetinin son yıllarında Mu'tezile ile yakınlaşması ve bu mezhebin adeta devletin resmi mezhebi haline gelmiş olduğu bir zamanda Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı yoğun bir şekilde tartışılmıştır.¹²¹ Kur'an'ın mahlûk olmadığını savunan Ahmet b. Hanbel bu dönemde muhalifleri tarafından çok büyük eziyetlere maruz kalmıştır. Bu olaylardan dolayı iki yıl dört ay süren hapis ve işkenceden sonra serbest bırakılmıştır. Yaraları iyileşip sıhhatine kavuşunca tekrar hadis dersler okutmaya başlamıştır.¹²²

Kur'an ve Sünnet'e karşı derin bir sevgi ve bağlılık besleyen Ahmet b. Hanbel dini meselelerde bu iki aslın dışında her türlü kelâmı merdûd ve mezmûm görmüştür. Nitekim kendisi bu konuda şunları söylemiştir: “ Kelâma dalan kimse felâh bulmaz; tecehhüm (cehmiyyeye intisab) etmekten de kurtulamaz. Üzerinize Sünnet ve hadîs vaciptir; fakat kelâma dalmaktan, cidal ve mirâdan sakınınız; çünkü kelâmı seven kimse felah bulmamıştır”.¹²³

Abbasi halifelerinden Vasık döneminde halk'ul Kur'an meselesi medreselerde resmi programa dâhil edilmesi karşısında tepkisel davranan halk, isyan etmek için Ahmet b. Hanbel'den izin istemiştir; ancak Ahmet b. Hanbel buna izin vermemiştir. Buna rağmen dönemin yöneticileri, Ahmet b. Hanbel'in halk ile buluşması hatta halifenin bulunduğu yerde ikamet etmesi yasaklandı. Halife Vasık'ın ölümüne kadar

---

¹¹⁶ Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 72.

¹¹⁷ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakât'ül-Hanabile*, 1: 13.

¹¹⁸ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakât'ül-Hanabile*, 1: 6.

¹¹⁹ Kandemir, “Ahmet b. Hanbel”, 2: 76.

¹²⁰ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 281.

¹²¹ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 1: 522.

¹²² İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 1: 416; Kandemir, “Ahmet b. Hanbel”, 2: 76; Hâris el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*, trc. Veysel Akdoğan (İstanbul: İşaret Yayınları, 2003), 27.

¹²³ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 256.

Cuma namazlarına dahi gidemedi ve tam beş yıl ev hapsinde tutuldu. Bu süreçte oğullarının dışında kimseye hadis rivayet edemedi.¹²⁴

Abbasi halifelerinden Mütevekkil döneminde halku'l-Kur'an meselesi son bulmasına rağmen Ahmet b. Hanbel üzerindeki baskılar devam etmiştir. Bir seferinde Hz. Ali taraftarlarından birini evinde barındırdığı gerekçesiyle evi aranmış ve sorguya çekilmiştir. İddiaların asılsız olduğu anlaşılınca halife onun gönlünü almaya çalışmış ona hediyeler göndermiş ancak Ahmet b. Hanbel hediyelere haram karışmış bir mal olduğu düşüncesiyle kabul etmemiştir. Bunun üzerine çevresindekiler bunun kendisine zarar getireceğini tavsiye etmiş o da hediyeleri ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır. Daha sonra halifenin hiçbir hediyesini kabul etmeyeceğini söylemesine rağmen ailesine maaş bağlandı. Bu maaşı kabul etmemesine rağmen oğullarının kabul etmesi üzerine onlara gücendi ve onların bir lokmasını yemedi. Ayrıca oğlu Salih'in kadılık görevini kabul etmesinden dolayı ona darılmıştır. Son dönemlerde az yemek, çok oruç tutmaktan dolayı bedeni güçsüz düşmüş ve hastalanmıştır. Vefat edeceğini hissedince yanında bulundurduğu peygamberin üç tel saçının gözlerinin ve dilinin üstüne koymasını vasiyet etti. 12 Rebiülevvel 241 Cuma günü Bağdat'ta vefat etti.¹²⁵

Ahmed b. Hanbel, re'y ehliyle (kelamcılar) cidal ve münazaraya girmeyi ve kelama dalmayı hoş karşılamadığı gibi, onların görüşlerini çürütmek maksadıyla kitap telifine de razı olmamıştır. Kelâmcılara karşı böyle bir reddiye yazan Abbas el-Hemedânî'ye şöyle demiştir: “ Allah'tan sakın, kendini bu işe vererek kelam ile şöhret kazanman ve kitaplar telif etmen hoş değil. Eğer bu hayırlı bir şey olsaydı, sahabe bize tekaddüm ederdi. Bu kitaplarda hiçbir fayda görmüyorum. Bunların hepsi de bid'attir”.¹²⁶

2.2.Ehl-i re'y

Rey, sözlükte “gözle görmek” anlamına gelmekle birlikte akıl ve kalp gözüyle görmek bilmek, zannetmek, düşünmek, şahsi kanaat anlamlarına gelmektedir. Dinî bir kavram olarak birçok ilmi alanda geniş ve dar anlamıyla kullanılmıştır.¹²⁷

İslâm düşüncesinde aklî düşünceyi, fikir yürütmeyi savunanlar, her türlü fikrin “re'y” olmayacağını belirtmek maksadıyla re'yi iki kısımda değerlendirir:

¹²⁴ Kandemir, “Ahmet b. Hanbel”, 2: 76.

¹²⁵ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakât'ül-Hanabile*, 1: 12; Kandemir, “Ahmet b. Hanbel”, 2: 76.

¹²⁶ Koçyiğit, *Münakaşalar*, 256.

¹²⁷ H. Yunus Apaydın, “Rey” (İstanbul: İSAM, 2008), 35: 37.

Birincisi “Övgüye Mazhar Olan Re’y”, Müslüman toplumda İslâm dinin temel esaslarına uygun bir şekilde dini anlamak ve yaşamak için ortaya konan ciddi çalışmalar, akıl yürütmeler sonucu ortaya çıkan re’yer övülmüştür. İkincisi bunun tam aksine heva ve hevesten öteye gitmeyen, sırf inat uğruna veyahut art niyetle dini ve dinin hükümlerini bozma, değiştirme gayretleriyle ortaya konan görüşler “Kınan Re’y” olarak görülmüştür.¹²⁸

Ehl-i re’y ise, hadislerle birlikte akli da beraberinde kullanarak vahyi anlamaya ve İslam’ı yaşamaya çalışan gruptur. Ehl-i re’y’in özellikleri maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

- 1- Ağırlıklı olarak Irak bölgesi başta olmak üzere Maverahunnehir ve Mısır’da etkili olmuştur.
- 2- Metin merkezinde gayeyi esas alan, yorumsal ve hedefe dönük bir yaklaşımdır.
- 3- Ekseriyetle mevali (Arap olmayan Müslümanlar) tarafından temsil edilmiştir.
- 4- Dinin ana hedefini belirleme bağlamında gelenekselci yaklaşımı örnek almama, tarihî veri olarak görme anlayışı hâkimdir.
- 5- Kıyas, sıklıkla kullanılan bir metottur.
- 6- Hakkında nassta bilgi bulunmayan konularda akli kullanmak gereklidir.
- 7- Sahabe devri örnek olması açısından önemlidir. İcmalarına ve fikirlerine uyuluru. Ancak sonraki dönemi için böyle bir otoriteden bahsedilmez. Kanaatleri dikkate alınır, değerlendirilir makul görülürse uygulanır ya da farklı bir fikir teklif edilir.
- 8- Metin, kuralları çerçevesinde tevil edilir ve yorumuna izin verilir.¹²⁹

Bu çerçevede düşünenlerden öne çıkan şahsiyet ise Ebu Hanife’dir. (150/767) Ebu Hanife’den önce Hammad b. Ebi Süleyman’ın (120/737) bu akımın oluşumunda etkili olduğu zikredilmektedir.¹³⁰ Ebu Hanife’den sonraki yüzyılda; İbn Küllab, Muhasibi, Kalanisi gibi alimler kelam sahasında rey usulünü kullanmış ve Eş’ari ve Maturudi gibi alimler ve talebelerinin eliyle de sistemleştirilmiştir.¹³¹

Kimlerin ehl-i re’yden olduğu bazı isimler haricinde ihtilafıdır. Bir kişi, bir âlim tarafından ehl-i re’yden görülmekle birlikte başka bir alim için o şahıs ehl-i hadis

¹²⁸ Şık v.dğr., *Kelam I - Kelâm Tarihi - Kelâm Okulları*, 53-55.

¹²⁹ Şık v.dğr., *Kelam I - Kelâm Tarihi - Kelâm Okulları*, 55-56.

¹³⁰ Kutlu, *Selefilğin Fikri Arka Planı*, 41.

¹³¹ Dalkılıç, “Ehl-i Sünnet ve’l - Cemaat”, 55.

olarak kabul edilmiştir. Hülasa kaynaklarda ehl-i re'y olduğu zikredilenlerden bir kısım isimleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- İbrahim en-Nehai (ö.96/714)
- Muharib b. Disar (ö.116/737)
- Amr b. Murre (ö.117/735)
- Musa b. Ebi Kesir (ö.120/737)
- Kays b. Muslim el-Cedili (ö.120/737)
- Hammad b. Ebi Süleyman (ö. 120/737)
- Amr b. Dinar (ö.126/743)
- Abdulkerim b. Ebi'l-Meharik (ö.126/743)
- Asım b. Kuleyb (ö.137/754)
- Ebu Hanife (ö. 150/767)
- Muhammed b. Kays (ö.150/767)
- Abdulaziz b. Ebi Revvad (ö.159/775)
- Ebu Bekr en-Nehşeli (ö.160/776)
- Amr b. Gıyas (ö.166/782)
- İbn. Küllab (ö. 240/854(?))
- Haris el- Muhasibi (ö. 243/857)

Yukarıda ismi zikredilen rey taraftarlarının çoğu mevali kökenli olmakla birlikte bir kısmı bazı konularda daha çok otorite olmakla birlikte belli bir konuda uzmanlaşmamışlardır.¹³²

Ehl-i re'y kavramının kimler için kullanıldığı konusunda bazı ihtilaflarla birlikte hâkim olan görüşe göre ilk planda kast edilen Ebu Hanife ve ashabıdır.¹³³

2.2.1. İbrahim en-Nehai (ö.96/714)

Tabiin döneminin muhaddis ve fakihi olarak görülen Ebu İmran b. Yezid b. Esved en-Nehai el-Kufi 46 (666) yılında Kufe'de doğmuştur. 38 veya 50 yıllarında doğduğu da rivayetler arasında yer almaktadır.¹³⁴

¹³² Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arka Planı*, 45.

¹³³ M. Esad Kılıçer, "Ehl-i re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, t.y.), 10: 523.

¹³⁴ Şükrü Özen, "İbrahim en-Nehai", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 2006), 32: 535.

Muhaddis ve fakihlerden oluşan aile çevresinde eğitim görmesi onun yetişmesinde büyük katkıları olmuştur. Amcası Alkame ve dayısı Esved ile hacca gittiğinde Hz. Aişe'nin meclisinde bulunmuş fakat ondan doğrudan hadis rivayet etmemiştir.¹³⁵

Siyasi çalkantıların yoğun olduğu dönemlerde yaşamış olan Nehai, bu dönemde tarafsız olmaktan daha çok, gerektiğinde iktidara karşı eleştirilerde bulunan bir karakterdi.¹³⁶ Örneğin, Irak valisi Haccac döneminde Haricilerin itaate davet edilmesini Haccac'a itaat olarak yorumlayıp buna karşı çıkmış ve Haccac'a lanet okumuştur.¹³⁷

On sekiz yaşında ders vermeye başlayan Nehai kıraat, hadis, fıkıh ve tefsir alanlarına temayüz etmiştir. Otuz üç yaşında fetva vermeye başlayan İbrahim en-Nehai istidlallerinde reye ve kıyasa önem veren Irak ekolünün baş otoritesidir. Bununla birlikte Nehai reye yer verdiği kadar rivayete de yer verir. Her ikisinin de birbiri için vazgeçilmez olduğunu söyler. Ancak rivayetler konusunda seçici ve şüphecidir, belirlediği ölçülere uyanları alır uymayanları almazdı. Kendisine “Sen Mürcie’ misin?” Diye sorulduğunda “ Ben gerçekten müminim” cevabına itiraz ederek, “ Ben Allah’a, bize ve İbrahim’e indirdiklerine inandım.” şeklinde cevap vermiştir.¹³⁸

Küçükken geçirdiği bir hastalıktan dolayı bir gözü görmeyen Nehai zayıf yapılı biriydi. Varlıklı biri değildi. Hiç kimseyle dinî konularda tartışmaz bu konuda özen gösterir, sorulmadıkça fetva vermez, fetvalarında “helal” ve “haram” kavramlarını kullanmaktan imtina ederdi.¹³⁹

2.2.2. Amr b. Mürre (ö. 117/735)

Kufe'nin en önemli hadis hafızlarından ve zahid kişiliği ile tanınan Ebu Abdillah Amr b. Mürre b. Abdillah el-Muradi el-Cemeli'nin hayatı hakkında kapsamlı bir bilgi günümüze ulaşmamıştır.¹⁴⁰

Büyük günah işleyenin durumunun Allah'a havale edilmesi gerektiği görüşünden dolayı Amr'ın Mürcii görüşü benmsediği iddia edilmiştir. Ancak bu görüşün kesin olmadığı rivayet edilmektedir.¹⁴¹

¹³⁵ Özen, “İbrahim en-Nehai”, 32: 536.

¹³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra*, 1968, 6: 275.

¹³⁷ Ebu Zekeriyya Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh* (Suûdi Arabistan: Câmiatü'l-Melik Abdülaziz, 1979), 2: 15-18; Özen, “İbrahim en-Nehai”, 32: 536.

¹³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra*, 1968, 6: 274; Özen, “İbrahim en-Nehai”, 32: 537.

¹³⁹ Özen, “İbrahim en-Nehai”, 32: 538.

¹⁴⁰ M. Yaşar Kandemir, “Amr b. Mürre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 1991), 3: 89.

Gençlik hayatında yabancı bir kadına baktığından hayatı boyunca sürekli ıstırap duymuş gözlerini kaybetmesini de buna kefarete olmasını ümit etmiştir. Başka bir rivayete göre h.118 yılında vefat etmiştir.¹⁴²

2.2.3. Hammad b. Ebi Süleyman (ö. 120/737)

Dönemin Kufe fakihî ve Ebu Hanife'nin hocası olan Ebu İsmail Hammad b. Ebi Süleyman Müslim b. Yezid el-İsfahani el- Kufî'nin hayatı hakkında bilgiler çok azdır. Dolayısıyla doğduğu yer ve tarihi konusunda net bir bilgi yoktur. Kaynaklarda, Eş'ari ailesinin veya oğlu İbrahim ya da Bilal b. Ebu Bürde'nin mevlasıdır.¹⁴³ Babası varlıklı olduğu için oğlunun sadece ilim ile meşgul olmasını istemiş ve onu fıkıh ve hadis okuması için Kufe mescidinde İbrahim en-Nehai'nin yanına vermiştir.¹⁴⁴ Hammad'ın yetişmesinde en büyük pay şüphesiz ki Irak bölgesinde rey hareketinin gelişmesine öncülük eden İbrahim en- Nehai'ye aittir. Nehai hayatta iken fetva vermeye başlayan Hammad, onun ölümünden sonra Kufe Mescidinde fetva makamına geçerek hayatının sonuna kadar fıkıh okuttu.¹⁴⁵

Hammad b. Ebu Süleyman, Kufe'de hocasının izinden gitmiş ve rey ile içtihad, hükümlerin illeti ve maksadına büyük önem vermiştir. İman konularında rey ehlinin fikirleri farklı bakış açılarıyla savunmuştur. Örneğin imanın artması ve azalması, imanda istisna konularında rey ehli istikametinde görüşler belirtmiştir. Ona göre iman "üstünlük"le nitelenebileceğini, amellerin onun kapsamına gireceğini ve istisna kabul edebileceğini kabul etmemişlerdir.¹⁴⁶

Hac dönüşü başından geçenleri anlatırken, Hicazın meşhur âlimlerinden Ata b. Ebu Rebah, Mücahid b. Cebr ve Tavus b. Keysan ile karşılaştığını ve onların dinî hükümlerin zahirine tutunduğunu maksadı gözetmediklerinden söz etmiş ve " sizin çocuklarınız ve torunlarınız onlardan daha âlimdir" demiştir.¹⁴⁷ Öte yandan Muhallifleri tarafından hadis konusunda zayıflıkla itham edilmiştir.¹⁴⁸

¹⁴¹ Kandemir, "Amr b. Mürre", 3: 89.

¹⁴² İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra*, 1968, 6: 312; Kandemir, "Amr b. Mürre", 3: 89.

¹⁴³ İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra*, 1968, 6: 324.

¹⁴⁴ M. Özgü Aras, "Hammad b. Ebi Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 1997), 15: 484.

¹⁴⁵ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 252; Aras, "Hammad b. Ebi Süleyman", 15: 484.

¹⁴⁶ İbn Teymiyye, *İman Üzerine*, 2. Bs (İstanbul: Pınar Yayınları, 1994), 81.

¹⁴⁷ Aras, "Hammad b. Ebi Süleyman", 15: 485.

¹⁴⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra*, 1968, 6: 325.

Hammad b. Ebü Süleyman ömrünün çoğunu Kufe’de geçirmiştir. Kısa süreli olarak Hicaz, Rakka ve Basra’da bulunmuştur. Kaynakların çoğu Hammad’ın 119 (737) tarihinde Kufe’de vefat ettiğini belirtir.¹⁴⁹

2.2.4. Amr b. Dinar (ö. 126/743)

Tabiin devrinden kabul edilen Mekke fakihlerinden, müctehid, muhaddis olan Ebu Muhammed Amr b. Dinar el-Mekki el-Cuahi; aslen İranlı olup h. 45 ya da 46 yıllarında doğmuştur, mevali olduğu rivayet edilmektedir.¹⁵⁰

Hayatı hakkında fazlaca bilgi olmamakla birlikte sahabe ve tabiinin önemli âlimlerinden fıkıh ve hadis dinleme imkânı olmuştur. Hadis sahasında dönemin otoriteleri tarafından sika kabul edilmiştir.¹⁵¹

İrcâ¹⁵² fikrinin Müslümanlar arasında tartışıldığı dönemde aktif rol oynamıştır. Kaynaklar Amr b. Dinar’ın Mürciîliği konusunda bir bilgi vermemekle birlikte onun bu çevrelere yakınlığından bahsetmektedirler.¹⁵³

Kendi görüşlerinin yazılmasını, daha sonra değişebileceği gerekçesinden dolayı, istememiştir. Kaynaklara göre hadis ve fıkıh sahasında akranlarından birçoğundan üstün gelen Amr b. Dinar h. 125 ya da 126 yılında vefat etmiştir.¹⁵⁴

2.2.5. Ebu Hanife (ö. 150/767)

Ehl-i re’y denilince akla ilk gelen şahsiyetlerden¹⁵⁵ ve Hanefi mezhebinin imamı ve büyük müctehid Ebu Hanife Numan b. Sabit b. Züta b. Mah, 80 (699) yılında Kufe’de dünyaya gelmiştir. Aslen, dedelerinin Fars menşeli olduğu rivayet edilmektedir.¹⁵⁶ Ayrıca İranlı ve Türk olduğu yönünde görüşler vardır. Mezhebinin Türkler arasında yayılmasında Türk asıllı olma ihtimali daha yüksektir.

Ebu Hanife ticaretle uğraşan zengin bir ailenin çocuğudur. Kendisi ilmi faaliyetlerinden önce kumaş ticareti ile uğraşmıştır. Dolayısıyla Ebu Hanife ilim tahsili

¹⁴⁹ Aras, “Hammad b. Ebi Süleyman”, 15: 486.

¹⁵⁰ Mustafa Uzunpostalcı, “Amr b. Dinar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi/* (İstanbul: İSAM, 1991), 3: 83.

¹⁵¹ Uzunpostalcı, “Amr b. Dinar”, 3: 83.

¹⁵² **İrcâ:** Büyük günah sahibi hakkında verilecek hükmü kıyamet gününe erteleyenler, dünyada iken cennet veya cehennemlik olduğuna karar vermeyenlerin savunduğu görüştür. Bu görüşte olanlar Mürcii olarak nitelendirilmiştir. Daha geniş bilgi için Bkz. Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 31.

¹⁵³ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 83.

¹⁵⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât’ül-Kübra*, 1968, 6: 30; Uzunpostalcı, “Amr b. Dinar”, 3: 83.

¹⁵⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakât’ül-Kübra*, 1968, 6: 348.

¹⁵⁶ Mustafa Uzunpostalcı, “Ebu Hanife”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 1994), 10: 131; Fiğlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 59.

boyunca maddi sıkıntılar çekmemiş ve ilmi faaliyetlere ve talebelere de maddi yardımlarda bulunmuştur.¹⁵⁷

Ebu Hanife kıraat ilmini kırat-ı Seb'a âlimlerinden Asım b. Behdele'den öğrenmiştir. Akaid ve cedel ilimlerini öğrenmiş dönemin inkârcı ve bid'atçı fikirlerine karşı mücadele etmiştir. Bu aşamadan sonra fıkıh sahasına yönelmiştir. Fıkıh derslerini Hammad b. Ebu Süleymandan almıştır. On sekiz yıllık tedristen sonra hocasının ölümü sonrası kırk yaşlarında arkadaşlarının ve öğrencilerinin ısrarı üzerine Hammad b. Ebu Süleyman'ın yerine ders okutmaya başlamıştır. Bu hocalığı bazı aralıklarla birlikte ölümüne kadar devam etmiştir.¹⁵⁸

Rivayetlere göre Ebu Hanife, bazı sahabilerle görüşme imkânı bulmuş hatta onlardan hadis rivayetinde bulunmuştur. Bundan dolayı O'nu tabiinden olması gerektiğini söylemişlerdir.¹⁵⁹

Mezhepler tarihi müelliflerinin bir kısmı Ebu Hanife'yi Mürcie'den kabul etmişlerdir. Bunun en önemli sebeplerinden biri Ebu Hanife'nin imana dair görüşlerinin (iman kalp ile tasdiktir. İman artmaz ve eksilmez) Mürcie ile benzerlik arz etmesidir. Ayrıca Ebu Hanife'nin ilk dönemlerde Mu'tezile'ye ve Kaderiyye'ye kader konusunda muhalefet etmiştir. Mu'tezile ise kader konusundaki görüşlerine muhalefet eden kesime Mürcii demesi Ebu Hanife'nin de bu isimle anılmasına sebep olmuştur.¹⁶⁰ Başka bir görüşe göre Ebu Hanife'nin Mürcii olarak isimlendirilmesinde en büyük pay, onunla yoğun bir mücadeleye giren ehl-i hadis ekolüne aittir.¹⁶¹

Hayatının elli iki yıllık bir bölümünü Emeviler, kalan onsekiz yılını Abbasiler döneminde geçirmiştir. Bu dönemde gelişen bütün siyasi olaylara şahit olmuştur. Ebu Hanife'nin ehl-i Beyt'e karşı duyduğu sevgi yakınlık herkesçe malumdur.¹⁶² Bu sebeple Emevi iktidarının ehl-i Beyt'e karşı sert ve haksız uygulamalarına karşı çıkmış ve sert bir dille tenkit etmiştir. Hatta Zeyd b. Ali'nin Emevi Halifesi Hişam b. Abdulmelik'e karşı başlattığı ayaklanmada Zeyd'e hem maddi hem manevi olarak destek vermiştir. Bu ayaklanma Zeyd'in öldürülmesi ile son bulmuştur. Bu olaylar hilafetin sarsılmasına sebep olmuş, son halife II. Mervan olayları yumuşatmak için

¹⁵⁷ Uzunpostalcı, "Ebu Hanife", 10: 131.

¹⁵⁸ Uzunpostalcı, "Ebu Hanife", 10: 132; Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 60.

¹⁵⁹ Uzunpostalcı, "Ebu Hanife", 10: 132.

¹⁶⁰ Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1968, 1: 141.

¹⁶¹ Dündar, *Teşekkül Dönemi Kelam Problemlerine Devrin Siyasi-Sosyal Hadiselerinin Etkileri (İman-Amel İlişkisi Bağlamında)*, 253.

¹⁶² Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 61.

Ebu Hanifeye Kufe kadılığı veya beytülmal eminliği teklif etmiştir. Her türlü baskıya rağmen bu teklifi kabul etmeyen Ebu Hanife, hapsedilmiş ve işkenceye uğramıştır.¹⁶³

Hapis hayatından sonra Ebu Hanife Mekke'ye gitmiş ve iktidarın Abbasilere geçmesi sürecinde burada kalmıştır. Ebu Hanife'nin Abbasilere karşı ılımlı ve mutedil tutumu, Abdullah b. Hasan b. Hasan'ın iki oğlundan Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin 145 yılında Medine'de, İbrahim'in de Irak'ta Abbasi hilafetine karşı ayaklanmaları üzerine öldürülerek isyanın bastırılması ve babaları Abdullah'ın da aynı yıl hapiste ölmesine kadar devam etmiştir. Bu olaylardan sonra Abbasi iktidarına karşı açıkça tavır almış ve bu olaylarda ayaklananları açıkça desteklemek gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Halife Mansur Ebu Hanife'nin bağlılığını sınamak için O'na Bağdat'ın kadılığını teklif etmiştir. Farklı rivayetlere rağmen bu teklifi kabul etmemiş ve bundan dolayı tekrar hapis ve işkenceye maruz kalmıştır.¹⁶⁴

Ebu Hanife 150 yılında Şaban ayında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁶⁵ Bir rivayete göre hapiste iken zehirlenerek öldürülmüş başka bir rivayete göre ise hapisten çıktıktan kısa bir süre sonra vefat etmiştir.¹⁶⁶

Yaşadığı hayat ve mücadelesi sonucunda Ebu Hanife kelami konularda ve kelim ilminde büyük bir yer edinmiştir. Bu durum Şafii'nin (ö. 204/820) şu sözleriyle teyid edilmiştir: “ İnsanlar tefsirde Mukatil b. Süleyman'a (150/767), kelimde Ebu Hanife'ye muhtaçtırlar.” Abdülkahir el-Bağdadi'ye göre ise fukahanın ilk mütekellim ve mezhep kurucuları Ebu Hanife ve Şafii'dir.¹⁶⁷

İmam Ebu Hanife'nin icthad metoduna dair kendine ait şu sözleri önemlidir: “ Resûlullâh'tan bize gelen hadisleri alırız; başımızın gözümüzün üstünde yeri vardır. Onun ashâbından gelen (söz ve fetvalarından) tercih ettiklerimizi alırız ama onların sözlerinden dışarı da çıkmayız. Tâbiûndan gelen (söz ve fetvalarından) ise, onlar da ricâl biz de ricâliz; onlar nasıl icthâd ettilerse biz de icthâd ederiz”.¹⁶⁸

Kendine özgü din anlayışı ile kendin sonrakilere dini anlama ve yaşamada bir sistem ve usul bırakmıştır. Ebu Hanife'nin eseri aracılığıyla, Irak'ın fıkıh geleneği, zamanla bir İslami fıkıh modeli haline almıştır.¹⁶⁹

¹⁶³ Uzunpostalcı, “Ebu Hanife”, 10: 133.

¹⁶⁴ Uzunpostalcı, “Ebu Hanife”, 10: 133.

¹⁶⁵ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 251.

¹⁶⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât'ül-Kübra*, 1968, 6: 348; Uzunpostalcı, “Ebu Hanife”, 10: 133.

¹⁶⁷ Şemseddin Ebu Abdullah ez-Zehebi, *Menâkıbu İmam Ebi Hanife*, 3. Bs (Beyrut: Mearifu'n-Nu'maniye, 1987), 61; Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Bağdadi, *el-Fark beyne'l-fırak* (Beyrut: Daru'l Afak el-Cedide, 1977), 363.

¹⁶⁸ Güler, *Zâhiri Muhaddislerle Hanefî Fakihler Arasındaki Münakaşalar ve İhtilâf Sebepleri*, 142.

¹⁶⁹ Hodgson, “İslâmî Muhalefet”, 1: 205.

Dinde taassubu kabul etmeyen Ebu Hanife kendi sözleri için dahi çevresindekilerini taassuptan men etmiştir. “ Benim sözüme muhâlif bir hadis bulursanız, sözümü terk edin ve hadisle amel edin” sözü bu durumun en önemli göstergesidir.¹⁷⁰

Ebu Hanife’ye izafe edilen akideye dair eserler şunlardır:

- 1- *el-Fıkhu’l-Ekber*: Hammad b. Ebî Hanife (ö.170/785) rivayet etmiştir. Akaide dair olup Ehl-i Sünnet’in görüşlerini özetlemiştir.
- 2- *el-Fıkhu’l-Ebsat*: Akaidle ilgili olup oğlu Hammad ile öğrencileri Ebu Yusuf ve Ebu Muti b. Ebdillah el-Belhi tarafından rivayet edilmiştir.
- 3- *el-Âlim ve’l-Müteallim*: öğrencisi Ebu Mukatil’in soruları üzerine soru cevap tarzında kaleme alınmış akaide dair bir risaledir.
- 4- *er-Risale*: Ebu Hanife, Basralı alim Ebu Osman el-Betti’ye hitaben yazdığı bu eserinde kensine yöneltilen bazı iddialara cevap vermiştir.
- 5- *el-Vasiyye*: Akaid konularını kısaca ele almaktadır.¹⁷¹

2.2.6. Abdulaziz b. Ebi Revvad (ö. 159/775)

İlk Dönem Sufilerden kabul edilen Abdulaziz b. Ebi Revvad aslen Horasanlı olduğu hatta Türk olduğu rivayet edilmektedir. Hayatına ve dinî şahsiyetine dair bilgiler oldukça sınırlıdır.¹⁷²

Birçok rivayet Mürcii olduğuna delalet etmektedir. İmanı sadece kalbin tasdiki ve dilin ikrarı olarak tanımlamıştır. Büyük günah işleyen ahiretteki durumunun Allah’a havale edilmesi gerektiği görüşünde olması bu ihtimali güçlendirmektedir.¹⁷³ Muhtemeldir ki bu görüşü hayatının son dönemlerinde kabul etmiştir. Daha önce büyük günah işleyenlerin cehennemlik olduğu görüşünde olduğu, talebesi Süfyan es-Sevri’in onun irca görüşünü eleştirdiği menkıbelerden anlaşılmaktadır.

Zahid kişiliği ön plana çıkmıştır. Asıl önemli özelliği sabır, rıza ve şükür ekseninde manevi bir yaşantıya sahip olmasıdır. Rivayetlere göre Revvad, h. 159 yılında vefat etmiştir.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Güler, *Zâhirî Muhaddislerle Hanefî Fakihler Arasındaki Münakaşalar ve İhtilâf Sebepleri*, 203.

¹⁷¹ Hasan Kurt, “İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin Beş Eserinde İman İle İlişkili Temel Kavramlar”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (2011): 92.

¹⁷² Mustafa Bilgin, “Abdulaziz b. Ebu Revvad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 1988), 44: 189.

¹⁷³ İbn Sa’d, *et-Tabakât’ül-Kübra*, 1968, 6: 39; Bilgin, “Abdulaziz b. Ebu Revvad”, 44: 190.

¹⁷⁴ Bilgin, “Abdulaziz b. Ebu Revvad”, 44: 190; Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 86.

2.2.7. İbn. Küllab (ö. 240/854)

Sünni kelamın doğuşuna zemin hazırlayan Ebu Muhammed Abdullah b. Said b. Küllab el- Kattan el- Basri muhtemelen h. II. Yüzyılın sonralarına doğru dünyaya gelmiştir. Hayatı ve ilmi serüveni hakkında yeteri kadar elimizde bilgi yoktur. Halk'ul-Kur'an tartışmalarının olduğu dönemde yaşamıştır ve Mu'tezileye karşı Kur'anın kadim olduğunu söyleyen ilk kişilerdendir.¹⁷⁵ İlahi kelamın zattan ayrı olmadığını söyleyince Hristiyanlarla aynı fikirleri paylaştığı iddiasıyla suçlanmıştır.¹⁷⁶

Mu'tezile karşısında zayıf kalan Selef akaidini kelami delillerle temellendirmeye başlayan ve Sünni kelamın oluşumunda temel taşlardan biri kabul edilen İbn Küllâb, imanı dilin söylemesi ve kalbin doğrulaması olarak görür. Bu yönüyle ehl-i re'y ekolünden sayılır.¹⁷⁷ İbn Küllâb, h. 250 yılından sonra vefat ettiği düşünülmektedir.¹⁷⁸

2.2.8. Haris el- Muhasibi (ö. 243/857)

Kelam, tefsir, hadis âlimi olan aynı zamanda ilk mutasavvıflardan kabul edilen¹⁷⁹ Ebu Abdillah Haris b. Esed el-Muhasibi el-Anezi, Muhtemelen (165/781) veya (170/786) yıllarında Basra'da doğmuştur. Nefis muhasebesi konusundaki hassasiyetinden dolayı kendisine "Muhasibi" denilmiştir.¹⁸⁰

Mu'tezile'nin merkezi kabul edilen Basra'da doğup büyümüş ve doğal olarak bu çevreden etkilenmiştir. Aynı zamanda İmam Şafii'den ders aldığı rivayet edilmektedir.¹⁸¹ Rivayetlere göre Mu'tezile'ye mensup babasıyla anlaşamamış ve babasından kalan 30.000 ya da 70.000 dirhemi bu sebeple reddetmiştir. Gençlik dönemlerinde Bağdat'ta zahid bir grupla karşılaşması onun hayatının dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten sonra tasavvufçu yönü ön plana çıkmıştır.¹⁸²

Mu'tezileye karşı fikirsel mücadelede bulunmuş ve Mu'tezile'yi tenkid ettiği "er-Ri'aye" eserinde Mu'tezile'yi kendi usulü ile eleştirmesi Selef uleması tarafından

¹⁷⁵ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail Eşari, *Maḳālâtü'l-İslamiyyin ve İhtilâfu'l-Musâllîn* (Ritter) (Almanya: Daru Feraniz, 1980), 1: 170.

¹⁷⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Küllab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 1999), 20: 156.

¹⁷⁷ İbn Teymiyye, *İman Üzerine*, 83.

¹⁷⁸ Bkz. Eşari, *Maḳālâtü'l-İslamiyyin ve İhtilâfu'l-Musâllîn* (Ritter), 1: 170-180; Yavuz, "İbn Küllab", 20: 156.

¹⁷⁹ el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*, 102.

¹⁸⁰ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 230; el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*, 15; Zafer Erginli, "Muhasibi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 2006), 31: 13.

¹⁸¹ el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*, 20.

¹⁸² Eşari, *Maḳālâtü'l-İslamiyyin ve İhtilâfu'l-Musâllîn* (Ritter), 1: 627; Erginli, "Muhasibi", 31: 13.

eleştirilmesine sebep olmuştur. Aynı zamanda dönemin ünlü sufilerinden Seri es-Sakati'nin, Cüneyd-i Bağdadi'ye Muhasibi'nin ilmini ve edebini alıp kelim görüşlerini bırakmasını söylemesi, Onun kelam ile münasabetinden dolayı Ahmet b. Hanbe¹⁸³ ve bazı sufiler tarafından da eleştirilmiştir. Çevresindeki baskılardan sonra Muhasibi evinde inzivaya çekilmiş ve bir süre sonra Bağdat'tan ayrılmıştır.

Ehl-i hadisin ileri sürdüğü itikadi görüşlere özellikle iman ilgili görüşlere kelâmi bir form kazandırması ve dini anlamada ve yorumlamada te'vile başvurmasından dolayı re'y ehlinden kabul edilmiştir. ¹⁸⁴ Ahmet b. Hanbel'in vefatından sonra tekrar Bağdat'a dönmüştür. İbn. Küllab ve Ebü'l- Abbas el-Kalanisi ile birlikte Ehl-İ sünnet kelamının kurucularından kabul edilen Haris el- Muhasibi h. 243 (857) yılında vefat etmiştir.¹⁸⁵

---

¹⁸³ el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*, 115.

¹⁸⁴ el-Muhâsibî, *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*, 118.

¹⁸⁵ Erginli, "Muhâsibî", 31: 14.

İKİNCİ BÖLÜM

İNANÇ SAHASINDA EHL-İ HADİS VE EHL-İ REY'İN GÖRÜŞLERİ

İmanın Mahiyeti

Sözcük olarak e-m-n kökünden türetilen “İman”¹⁸⁶ korkudan emin olmak anlamındadır. Fiilin İf'al veznindeki mastarı olan “iman kavramı” “ bir kişinin söylediği sözün doğruluğunu kabul ve tasdik etmektir.” Kur'an indirilmeden önce Arap toplumunda iman kelimesi “ tasdik etmek anlamındadır”¹⁸⁷

Dinî bir kavram olarak iman; “Zarurat-ı Dinîyye” olarak da bilinen ve Peygamberimiz aracılığı ile Allah tarafından bize gönderilen hükümleri kesin bir şekilde kalben tasdik etmektir.¹⁸⁸

Kelam ilminde “iman” salt kavramsal boyutta kalan bir mesele değildir. İslam tarihinin ilk döneminde siyasi karmaşalar ve ihtilaflar kelâmi mezheplerin ortaya çıkmasına büyük etkileri olmuştur. Örneğin Mu'tezile'nin beş esasından bir olan “iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak” imanla ilişkilendirmesi ve siyasi olaylar ile sistemli bir köprü kurmasına sebep olmuştur.¹⁸⁹ Bu dönemde, Hz. Peygamberin vefatından sonra bir birini takip eden bir dizi olayın ve savaşların neticesinde tarafların birbirlerini küfürle itham etmesi imanının mahiyetinin tartışılmaya başlanmasına sebep olmuştur. Bu konuda Harici ve Mürcii fikirler ön plana çıkmaya başlamıştır.¹⁹⁰

Mürcie mezhebi imanı tasdik olarak görürken, ehl-i re'y imanı tasdik ve ikrar olarak tanımlamıştır. Hariciler, ehl-i hadis ve Mu'tezile ise imanı tasdik, ikrar ve amel olarak tanımlamışlardır. Dolayısıyla imanının tanımlanmasında tarafların buldukları ortak nokta tasdik olmuştur. Hiçbir ekol ve görüş tasdik olmaksızın imanı tanımlamamıştır. İhtilaflar ikrar ve amel boyutunda ortaya çıkmıştır.

Ehl-i hadis imanı tanımlarken imanının amel boyutunu da öne çıkararak imanının dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve organlarla yaşantıya konu olan ameldir, diye

¹⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Daru's-Sadr, 2010), 1: 161.

¹⁸⁷ Mehmet Şaşa, “Teorik Anlamı ve Pratik Değeri Bakımından İmân-İslâm İlişkisi”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Şubat 2014): 122.

¹⁸⁸ Fikret Karaman, *İslam İnanç Değerleri ve Çağdaş Dini Akımlar* (İstanbul: Çelik, 2015), 63.

¹⁸⁹ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışımının Arka Planı*, 211.

¹⁹⁰ Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışımının Arka Planı*, 212.

tanımlamıştır.¹⁹¹ Bu doğrultuda ehl-i hadis'e göre amel iman için olmazsa olmaz bir noktaya taşınmıştır.

Ebü'l – Hasan el- Eşari'ye göre: “Ashab-ı hadis, imanı kalbin tasdik etmesi ile birlikte imanın söz ve amel olduğunu arttığını ve eksildiğini kabul eder”. Dolayısıyla İmam Şafii'nin de kabul ettiği görüşe göre; hadis ehline göre iman tasdik, ikrar ve ameldir.¹⁹²

Başka bir kaynakta Ahmet b. Hanbel imanı tanımlarken, “onun söz, amel, niyet ve sünnete yapışmaktır” olarak tanımladığı rivayet edilmektedir.¹⁹³

Hadis ehli imanın çerçevesini oldukça genişletmiştir ve yer yer daha detaylı tanımlar yapmıştır. Onlara göre; iman Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, Allah katından gelen Kur'an'a ve güvenilir ravilerin (rivayetçilerin) Peygamber Efendimizden – salât ve selâm üzerine olsun- nakletmiş oldukları hadislere inanmak demektir.¹⁹⁴

Ehl-i hadisten kabul edilen Kasım b. Sellam, iman dilin ikrarıdır diyenlere karşı çıkarken, “eğer iman sadece dilin ikrarı olsaydı, Hz. Peygamberin Ömrünün sonlarına doğru Veda Haccında “ dininizi tamamladım” demesinin hiçbir anlamı olmazdı” demiştir.¹⁹⁵ Ona göre İslam'ın ilk yıllarında kişinin iman dairesine girmesi için beyanı yeterli olabilirken daha sonraki dönemlerde sorumlulukları ve yükümlülükleri artmıştır. Müslüman bir kişinin sadece ikrar ile iman edip bu yükümlülükleri yerine getirmeksizin iman dairesinde kalması görülmüş bir şey değildir. Dolayısıyla dinin kemale ermesi Hz. Peygamberin risaleti boyunca tedrici olarak gerçekleşmiştir.

İmanı amel olmaksızın sadece ikrar olarak kabul edenleri Kasım b. Sellam, ikrarın da insanın bir ameli olduğunu dolayısıyla bunu savunanların bir çelişki içinde olduklarını söylemiştir.¹⁹⁶

Ehl-i hadis imanı tanımlarken İbn Abbas'tan gelen şu rivayeti de delil olarak getirir:

---

¹⁹¹ İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l-İman*, 1983, 46; Kutlu, *Selefliğin Fikri Arka Planı*, 82; Sadreddin Ali b. Ali b. Muhammed İbn Ebi'l-İzz el-Hanefiyye, *Şerh't-Tahaviyye fi Akidetu's-Selefiyye* (Riyad: Mektebetu'l Melik el-Fahd el-Vataniyye, 1997), 314.

¹⁹² Ebü Hasan Eşari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, trc. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın (İstanbul: Kabalcı, 2005), 239; Şemsüddin Semerkandi, *İslam İnanç İlkeleri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 89.

¹⁹³ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 364; İbn Ebi'l-İzz el-Hanefiyye, *Şerh't-Tahaviyye fi Akidetu's-Selefiyye*, 316.

¹⁹⁴ İbn Teymiyye, *İman Üzerine*, 137.

¹⁹⁵ Kasım b. Sellam, *Kitabu'l-İman*, 27.

¹⁹⁶ Kasım b. Sellam, *Kitabu'l-İman*, 53.

“ Abdulkays heyeti¹⁹⁷ peygamberimize gelip şunu söylediler: “ Ey Allah’ın Resulü yanına çok uzak bir yerden geliyoruz. Sizinle bizim aramızda şu kâfir Mudar kabilesi olduğu için sadece haram aylarda yanınıza gelebiliyoruz. Bize öyle özlü bir emir buyur ki o emri yerine getirdiğimizde cennete gidelim ve bizden sonrakilere bildirelim.

Peygamber onlara dört şeyi emretti ve dört şeyi yasakladı. Onlara Allah’a imanı emretti ve Allah’a imanın ne olduğunu sordu. Onlar “ Allah ve Resulü daha iyi bilir” dediklerinde, Peygamber onlara: “ Allah’tan başka ilah olmadığına, Muhammed’in de onun elçisi olduğuna şهادet etmek, namaz kılmak, zekatı vermek, Ramazan’da orucu tutma ve ganimetin beşte birini vermenizdir” diye buyurdu ve şöyle devam etti: “ Bunlara uyun ve sizden geri kalanlara bildirin.”¹⁹⁸

Yukarıdaki hadiste Peygamberin imanı tanımlarken namaz, zekat, oruç gibi amelleri dâhil etmesi ehl-i hadisin imanı tanımlarken imanın kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve beden ile amel olduğu sonucuna götürmüştür.

Ehl-i re’y’den kabul edilen Ebu Hanife’ye göre “ İman dil ile ikrar etmek ve kalp ile tasdik etmektir.”¹⁹⁹Bu bağlamda genel olarak ehl-i re’y imanın inanç yönünü ön plana çıkarmıştır ve kişinin Müslüman sayılması için tasdik ve ikrarı yeterli görmüştür.

Ebu Hanife’ye göre iman; Allah’tan başka ilâh olmadığına, O’nun bir olup ortağı olmadığına, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, cennet ve cehenneme, kıyamete, hayır ve şerrine, hiçbir kimseye kendi amelini yaratma gücünün verilmediğine insanların kendisi için yaratıldıkları sonuca ve ilâhi takdirin cereyan ettiği şeye yöneceklerine şahitlik etmektedir.²⁰⁰

Ebu Hanife’ye göre iman sadece ikrardan ibaret olsaydı münafıkların tümünün iman etmiş olması gerekirdi. Aynı zamanda bilmek de tek başına iman olmaz. Çünkü bu şekilde bir iman algısı ehl-i kitabın tümünün iman etmiş kabul etmek gerekirdi.²⁰¹

¹⁹⁷ Abdulkays Kabilesi: Bahreyn civarında yaşamış ve Peygamberimiz zamanında müslüman olmuş bir Arap kabilesidir. Bkz. Mustafa Fayda, “Abdülkays (Benî Abdülkays)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 1988), 1: 248.

¹⁹⁸ İbn Ebi Şeybe, “Kitabu’l-İman”, *Musanef*, trc. Hüseyin Yıldız, 1. Bs (Ocak, 2012), 12: 326.

¹⁹⁹ Ahmet Efendi Beyazızade, *İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin Görüşleri*, trc. İlyas Çelebi (İstanbul: İFAV, 2014), 39.

²⁰⁰ İmam-ı Azam Ebu Hanife, “El-Fıkhü’l-Ebsat”, *İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 13. Bs (İstanbul: İFAV, 2017), 47.

²⁰¹ Beyazızade, *İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin Görüşleri*, 119.

Dolayısıyla Ebu Hanife'ye göre imanın iki şartı vardır: Bunlar tasdik ve ikrardır. Bunlardan birinin eksik olması imanın tam olarak gerçekleşmesine engeldir.²⁰²

Tasdik Ebu Hanife için önemli bir noktadır. Bu yönüyle imanda bütüncül bir yaklaşım sergiler. Örneğin bir kişi iman etmekle birlikte, Musa ve İsa (a.s.)'ın peygamber olduğunu bilmiyorum derse kâfir olur. Ya da “ Bunu kimin yarattığını bilmiyorum derse” yine kâfir olur. Çünkü o kişi Allah'ın : “ Allah, her şeyin yaratıcısıdır.” (Bkz. Ra'd: 5/16) ayetinden dolayı küfre düşer.²⁰³

Bütüncül bir üslup ile birlikte, Ebu Hanife toplumun menfi durumunu göz önüne alarak, toplumda eşitsizlik ve zulmün olmaması için fikir beyan etmiştir. Kişinin ikrarını kabul ederek onu her halükarda Müslümanlardan kabul etmek için fikir geliştirmiştir.

Ebu Hanife imanın tasdik, marifet, yakîn, ikrar ve İslâm terimiyle eş anlamlı olduğunu söylemekle birlikte asıl yerinin kalp olduğunu belirtmektedir. Buna göre kalp ile tasdik dil ile ikrar kişinin hem Allah katında hem de insanlar nezdinde mümin olarak kabul edilmesi bakımından önem arz etmektedir.²⁰⁴

Bu doğrultuda Ebu Hanife'ye göre toplum içinde kişi dili ile imanı kabul eder kalbinde yalanlarsa bu kişi Allah'ın indinde kâfir, toplumun içinde ise mümindir. İnsanlar kişinin kalbinden geçirdiklerinden mükellef olmadıklarından o kişiye mü'min muamelesi yapmak zorundadırlar.²⁰⁵

Eş'ari, Ebu Hanife ve taraftarlarını, Mürcie'nin dokuzuncu fırkası olarak kaydeder ve bunların imanın, Allah'ı bilmek, O'nu ikrar etmek, Resulü bilmek ve Allah katından gelen her şeyi toptan ikrar etmek olduğunu iddia ettiğini söylemiştir.²⁰⁶

Ebu Hanife'nin takipçilerinden olan ve Maturidiliği sistemleştiren Es-Semerkandi konuyu şöyle yorumlamıştır; iman dil ile iman ve kalp ile tasdiktir. Diliyle söyleyip kalben inanmayan münafıktır. Kalben inandığı halde dili ile bunu ikrar etmeyen de Allah'ı inkâr etmiştir. Kim imanın sadece kalp ile tasdik olduğunu söylerse o kişi Cehmiyye mezhebinden olur. Kim de imanın sadece dil ile ikrar olduğunu söylerse o da Kerramiye mezhebinden olur.²⁰⁷

Hülasa; ehl-i hadis imanı tanımlarken iman, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve beden ile amel etmektir görüşündedir. Bu şekilde düşünmesinin temel dayanağı

²⁰² Karaman, *İslam İnanç Değerleri ve Çağdaş Dini Akımlar*, 64.

²⁰³ Beyazızade, *İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Görüşleri*, 123.

²⁰⁴ Kurt, “İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Beş Eserinde İman İle İlişkili Temel Kavramlar”, 95.

²⁰⁵ Beyazızade, *İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Görüşleri*, 121.

²⁰⁶ Eşari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 143.

²⁰⁷ Hakim es-Semerkandi, *es-Sevdaü'l-A'zam*, trc. Emin Ali Yüksel (İstanbul: Muallim, 2017), 422.

ayetleri ve özellikle hadisleri zahiren olduğu gibi algılayıp yorumlamak olmuştur. Bunun ötesine gitmeyi ise kerih görmüşler ve müntesiplerini bu konularda re'ye başvurmaktan sakındırmışlardır.

Ehl-i re'y ise hadis ehlinin delil olarak sunduğu ayetlerin ve hadislerin zahiri ile birlikte maksadını, dönemin şartlarını da göz önüne alıp te'vil yoluna giderek imanı tasdik ve dil ile ikrar olarak tanımlamıştır. Ehl-i re'y dini anlamada ve yorumlamada te'vile re'ye başvurmayı zaruri bir durum olarak algılayıp bu doğrultuda hareket etmişlerdir.

İman - Amel İlişkisi

Ehl-i hadis'in imanı tanımlarken amel unsurunu imanın tanımına dâhil etmesinin doğal sonucu olarak ehl-i hadise göre amel imandan bir parçadır. Ehl-i hadis imanda ikrarı, tasdiği ve ameli bir bütün olarak kabul eder. Çünkü Kur'an'da Allah iman ile birlikte namazı, orucu, zekâtı... emretmektedir.²⁰⁸

“Onlar gayba inanırlar, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden de Allah yolunda harcarlar.” (Bakara, 2/3)

“Ey ayetlerimize inanan ve müslüman olan kullarım! Bugün size korku yoktur, siz üzülmeceksiniz de.” (Zuhruf, 43/68-69)

“İşte bu (Kur'an) da, bereket kaynağı, kendinden öncekileri (ilahi kitapları) tasdik eden ve şehirler anasını (Mekke'yi) ve bütün çevresini (tüm insanlığı) uyarasın diye indirdiğimiz bir kitaptır. Ahirete iman edenler, ona da inanırlar. Onlar namazlarını vaktinde kılarlar.” (En'âm, 6/92)

Dolayısıyla ehl-i hadise göre kişi, imanın furuunu yerine getirinceye kadar imanı tamamlanmış olamaz. Hadis taraftarlarından Dahhak b. Muzahim (ö. 105/724), imanın tasdik ve ikrardan sonra amellerin yerine getirilmesi ile elde edileceğini iddia eder.²⁰⁹

Ehl-i hadis'in iman ve amel münasebetinde kendi görüşlerine dayanak olarak getirdikleri bir diğer delil ise ayetlerde geçen “iman eden ve salih amel işleyenler” ibaresidir. İman edenlerden sonraki “vav” harfinin amelle imanı bir birinden ayırmak için olmadığını aksine ameli imanla birleştirmek için kullanıldığını iddia etmektedirler. Ahmet b. Hanbel bu görüşü bizzat benimsemiş ve dile getirmiştir.²¹⁰

²⁰⁸ Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arka Planı*, 93.

²⁰⁹ İbn Teymiyye, *İman Üzerine*, 147; Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arka Planı*, 97.

²¹⁰ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitabu's-sunne* (Suüdi Arabistan: Daru'l-ibnu'l-Kayyum, 1986), 1: 376.

Ehl-i hadis âlimlerinden İmam Malik, İmam Şafii ve Ahmet b. Hanbel gibi âlimlere göre amel imanın bir parçasıdır. Onlara göre Müslüman ve mü'min olmanın şartlarından biri de haram olanı yapmamak ve farz olanı terk etmemektir. Bununla birlikte ameli olmayanı kâfir olarak nitelemezler.²¹¹

Kasım b. Sellam konuyu farklı bir bakış açısı ile yorumlamaktadır. O'na göre iman ile ameli birbirinden ayıranlar ilk dönemde inen Mekki ayetleri göz önüne alarak böyle bir sonuca gitmişlerdir. Hâlbuki ayetler tedrici bir şekilde inmiştir. Mekke'nin ilk on yılında inen ayetlerde insanlardan bir olan Allah'a inanmak ve O'nun peygamberini tasdik etmekten başka bir iman şekli yoktu. Daha sonraki dönemlerde namaz, zekât gibi emirler gelmiştir. Örneğin kible olarak Kâbe'ye yönelmeyi emreden ayetler geldiğinde aksini yapmaya devam eden kişi hala mümin olarak isimlendirilebilir miydi? Ya da zekât emri geldiğinde zekât vermemeyi sürdüren kişi mümin kabul edilir miydi? Dolayısıyla kalben edilen imanın gereği olarak namaz, zekât gibi yükümlülükler dilin ikrarı sayılmıştır. Bu da gösteriyor ki bu ameller imanın parçasıdır.²¹²

Kasım b. Sellam, Kur'an'da şeytanın yaratıcısının kim olduğunu ikrar etmesine rağmen, Allah'ın emirlerine karşı gelmesinden dolayı kâfir olarak nitelenmesini yorumlayarak, imanın sadece ikrar olmadığını ve amelin imandan olduğunu savunmuştur.²¹³

Hadis taraftarları bu görüşleri dönemin Mürcie mezhebine karşı dile getirmişlerdir. Çünkü Mürcie bu konuda tam tersini düşünmekte ve iman ile ameli net bir çizgi ile ayırmaktadır. Her iki unsurun birbirinden bağımsız olduğunu ve birbirini etkilemediği düşüncesindedirler.

Rey ehli ise bunun aksine iman ile amelin iki farklı kavram olduğunu ileri sürer. Rey ehlinin öncülerinden Ebu Hanife'ye göre amel imandan bir cüz değildir. Ona göre amel imandan sonra gelen bir unsurdur. Ona göre kişiye iman ettikten sonra farz olan şeyler emredilir.²¹⁴ Kişi namaz kıldığı, oruç tuttuğu için iman etmez; iman ettiği için bunları yapar.²¹⁵ Ebu Hanife şu ayetleri delil olarak getirmiştir:

“ İman eden kullarıma söyle, namazı dosdoğru kılınlar.” (İbrahim 14/31)

²¹¹ Veysel Kasar, *Halimi'ye Ait Şuabu'l-İman Adlı Eserin Kelam İlmindeki Yeri* (Doktora, Harran Üniversitesi, 2002), 21.

²¹² Kasım b. Sellam, *Kitâbu'l-İman*, 14.

²¹³ Kasım b. Sellam, *Kitâbu'l-İman*, 57.

²¹⁴ Ebu Hanife, “El-Alim ve'l- Müteallim”, 11.

²¹⁵ Beyazızade, *İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Görüşleri*, 116; Yusuf Şevki Yavuz, “Ebu Hanife”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 1994), 10: 141.

“ Ey iman edenler size kısas farz kılındı...” (Bakara 2/178)

“ Ey iman edenler Allah’ı çokça anın...” (Ahzap 33/41),

Ebu Hanife’ye göre, yukarıda farz kılınan şeyler bizzat iman olsaydı, kullar o ameli işleyene kadar Allah onlara mümin demezdi.²¹⁶

Ebu Hanife konuyu başka bir bakış açısıyla da değerlendirmektedir. Ona göre iman ve amel birbirinden ayrıdır. Çünkü bazı durumlarda iman edenlerin bir kısmında amel zorunluluğu kalkar. Örneğin hayızlı kadının namaz kılmaması, oruç tutmaması ve Kâbe’yi tavaf etmemesi durumlarında imanın da olmayacağı sonucu çıkar.²¹⁷

Ehl-i re’yin öncüleri bu konuda, tam olmasa da, benzer fikirler beyan etmeleri muhalifleri tarafından Mürcie ile aynı potada kabul edilmesine sebep olmuşlardır.²¹⁸ Hammad b. Ebi Süleyman’ın ibadetleri imandan saymayarak imanın kalp ile tasdik ve dil ile ikrar olarak kabul etmesi sonucu Mürcii olarak tanımlanması bu duruma bir örnektir.²¹⁹

Daha sonraki yüzyıllarda yaşamış olan ehl-i Sünnetin büyük âlimlerinden Semerkandi konuyu ehl-i re’y inancı istikametinde şu şekilde yorumlamıştır: “ imanın bir itaat olduğunu ancak her itaatin iman olmadığını, aynı şekilde kötü amelin de küfür olmadığını söylemiştir. Dolayısıyla amel imandan ayrıdır.” Semerkandi bu görüşünü delillendirirken, imanla ilgili bazı ayetleri öne sürüp burada amelden bahsedilmesini gerekçe göstermiştir.²²⁰

Meseleyi fıkıh açısından da temellendirmeye çalışmıştır. Mesela; Peygamber ölü adına hacca gidilmesini emrederken ölü adına iman edilmesini emretmemiştir. Bu da gösteriyor ki iman ve amel ayrı unsurlardır.²²¹

Başka bir açıdan Ebu Hanife meseleyi şu şekilde yorumlamıştır: “ Allah, bütün Peygamberlere aynı dini ama farklı şeriatleri indirmiştir. Yani onların hepsi, tek Allah inancından ibaret tevhid inancına davet ederek, kendinden öncekilerin dinini terke çağırıyor, sadece şeriatlerini terke çağırıyordu. Dolayısıyla tek bir din, pek çok şeriat vardır. Bu din değişmezken, değişik farzlardan ibaret olan şeriatler, Peygamber’den Peygamber’e değişmektedir. Eğer Allah’ın bütün emrettiklerini yapmak ve bütün yasaklarından kaçınmak din olsaydı, bu durumda Allah’ın emirlerinden herhangi birini

²¹⁶ Ebu Hanife, “El-Alim ve’l- Müteallim”, 11.

²¹⁷ İmam-ı Azam Ebu Hanife, “El-Vasiyye”, *İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 13. Bs (İstanbul: İFAV, 2017), 87; Karaman, *İslam İnanç Değerleri ve Çağdaş Dini Akımlar*, 69.

²¹⁸ Şehristani, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1968, 1: 141.

²¹⁹ Aras, “Hammad b. Ebi Süleyman”, 15: 486.

²²⁰ es-Semerkandi, *es-Sevdaü’l-A’zam*, 431.

²²¹ es-Semerkandi, *es-Sevdaü’l-A’zam*, 437.

terk eden yahut yasaklarından birini çiğneyen kimse, Allah'ın dinini terk etmiş ve kâfir olmuş olurdu. Bu durumda kâfir olan kimsenin Müslümanlarla aralarında cereyan eden nikâhlama, miras, cenazesine gitme, kestiklerini yemek ve benzeri hususlar ortadan kalkmış olurdu.²²²

Hülasa, ehl-i re'yin tutumunu net olarak ortaya koyan Ebu Hanife'nin Osman el-Betti'ye yazdığı bir risalede şunlar yazılmıştır:

*“ Bil ki; benim görüşüm şudur: Kible ehli mümindir. Onları terk ettikleri herhangi bir farizadan dolayı imandan çıkmış kabul etmem. İmanla birlikte bütün farizaları işleyerek Allah'a itaat eden kişi bize göre cennet ehlidir. İmanı bulunduğu halde bazı farizaları terk eden kişi günahkâr mümindir. Onun azap görmesi ya da bağışlanması Allah'ın dilemesine bağlıdır...”*²²³

Ebu Hanife'ye göre Allah'ı ve peygamberlerini tasdikle meydana gelen hidayet farz olan amellerdeki hidayetle aynı değildir. Allah'ın kitabında da belirttiği gibi kişi tasdiki dolayısıyla mümin olurken farzların bir kısmını bilmediği için de cahil diye isimlendirilmektedir. Hâlbuki cahil olan kişi bilmediğini öğrenebilir. Dolayısıyla Allah ve Resulünü tasdiki terk eden ile cahil kişi bir olmaz. Allah farzlarla ilgili şöyle buyurmuştur: “ Biri unuttuğunda diğeri ona hatırlatacak iki kadın olabilir” (Bakara 2/282) ve “ Musa: “O işi kasten yaptımsa sapıklardan biri sayılırım.” (Şuara 26/282) Yani cahillikle işledim demektir ki bu durum Allah'ın kitabında mümin için zâlim, günahkâr, asi ve hatalı denildiğini göstermektedir.²²⁴ Nitekim Hz. Yakub'un oğulları, babalarına “ sen, hala eski şaşkınlığındasın” (Yusuf 12/95) derken “ sen hala eski küfründesin,” anlamını kastetmemişlerdir. Eğer onların mümin olduklarını, haklarında Müslümanların hükümlerinin icra edileceği iddia edilirse, doğru söylenmiş olur. Onların kâfir olduklarını söyleyen bidatçi olup Hz. Peygamber ve Kur'an'a muhalefet etmiştir. Bundan başka ehli bidatten, doğruyu kabul etmeyenlerin dediği gibi onun ne kâfir ne de mümin olduğu söylenirse, bu düşünce de bir bidat olup Hz. Peygamber ve ashabına karşı bir muhalefet oluşturur.²²⁵

Netice olarak, Ehl-i hadis, iman amel münasebetinde ameli imana dâhil etmiştir. Kamil bir imanın şartını amel olarak görmüşlerdir. İnancın gerekli amellerini yerine getirmeyen bir ferdin imanını noksan kabul etmişlerdir.

²²² Ebu Hanife, “El-Alim ve'l- Müteallim”, 17-20.

²²³ İmam-ı Azam Ebu Hanife, “Risaletü Ebi Hanife”, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 13. Bs (İstanbul: İFAV, 2017), 62.

²²⁴ Ebu Hanife, “Risaletü Ebi Hanife”, 81.

²²⁵ Ebu Hanife, “Risaletü Ebi Hanife”, 82.

Bunun karşısında ehl-i re'y ise ameli önemsemekle birlikte ameli imandan saymamıştır. Ehl-i re'y iman için tasdik'i esas kabul etmiştir. Mümin kötü ameller işlese dahi kişiye asi mümin²²⁶ denilmesi gerektiği görüşündedir.

İman - Büyük Günah (Mürtekib el-Kebire) ilişkisi

Günah, ilahi emir ve yasakları ihlal eden fiil ve davranışları belirten bir terimdir.²²⁷ Kur'an ve hadislerde günah kavramı; ism, zenb, vizr, cünah ve hüb kelimeleri ile ifade edilmiştir.²²⁸

Büyük günah tabiri Kuran'da şu şekilde geçmektedir: “Onlar büyük günahlardan ve hayâsızlıklardan kaçınırlar, öfkelendiklerinde dahi bağışlarlar.”(Şura 42/37)

Dolayısıyla günahlara dair büyük küçük ayrımı Kur'an'a dayanmaktadır.²²⁹ Ancak büyük günahın neler olduğu ayetlerde tam olarak açıklanmamıştır.

Rivayete göre; “ Adamın biri bir zaman Resul'e sordu: “ Ey Allah'ın Resülü, Allah katında en büyük günah nedir? Peygamberimiz de: “ Seni yaratandan başkasına kulluk etmen” dedi. Adam tekrar sorarak, “ sonra?” Allah Resülü: “ Yiyeceğine ortak olur korkusuyla çocuğunu öldürmen” Adam yine sordu: “ Peki ya sonra?”: Peygamberimiz de : “ Komşunun karısı ile Cima etmen”.²³⁰

Yukarıdaki hadis ve benzerlerinden Peygamberin büyük günahları sınıfladığı görülmektedir. Bunların en başında ise şirk gelmektedir. Bunlarla birlikte büyü, haksız yere insan öldürme, yetim malı yeme, tefecilik, savaş meydanından kaçma, masum kimselere iftira gibi ameller büyük günaha dâhil edilmiştir.²³¹ Şirkin büyük günah oluşu İslam dünyası arasında ihtilafsız kabul görülürken, diğer hususlarda her kesim istediği yolu tutturmuş ve fikri benimsemiştir.²³²

Büyük günahın sayılarının farklılık arz etmesinden anlaşılacak başka bir durum şu ki; Allah Resülü süreç içinde gelişen olaylar ve değişen şahıslara karşı ihtiyaca binaen farklı cevaplar ve farklı sayılar zikretmiştir.

²²⁶ Ebu Hanife, “Risaletü Ebi Hanife”, 80; Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 108.

²²⁷ Ömer Faruk Harman, “Günah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 1996), 14: 278.

²²⁸ Adil Bebek, “Günah” (İstanbul: İSAM, 1996), 14: 282.

²²⁹ Toshihiko Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, trc. Selhattin Ayaz, 3. Bs (İstanbul: Pınar, 2013), 49; Dündar, *Teşekkül Dönemi Kelam Problemlerine Devrin Siyasi-Sosyal Hadiselerinin Etkileri (İman-Amel İlişkisi Bağlamında)*, 184.

²³⁰ Müslim, “İman”, 141.

²³¹ Bkz. Müslim, “İman”, 144.

²³² Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 51.

Büyük günah konusunda iman ile ilgili bir problem olarak ilk dönemlerde hangi günahların büyük günah olduğu²³³ ve büyük günah işleyeninin dindeki durumu tartışılmıştır. Hatta bu konuda büyük günahın sayılarını 700'e çıkararak âlimler olmuştur.²³⁴

Büyük günah konusunda ilk defa görüş beyan eden ve net bir şekilde, büyük günah işleyeninin kâfir olacağını söyleyenler Hariciler olmuştur. Dolayısıyla İslam düşüncesinde sistemli olmasa da teorik boyutta büyük günah meselesinin iman ile olan ilişkisini ilk tartışmaya açanlar Hariciler'dir.²³⁵

Bazı görüşleriyle Haricilere yaklaşan ehl-i Hadis, bu konuda daha karmaşık bir tutum sergilemekle birlikte ameli imandan bir cüz kabul ettikleri için büyük günah işleyenleri de mümin olarak görmemişlerdir.²³⁶ Örneğin Ahmet b. Hanbel namazı terk edenin kâfir olduğunu söyler.²³⁷ Ancak hadis taraftarları, hadislerde büyük günahları tek tek tespit etmişler bunların durumları konusunda net bir tavır ortaya koymamışlardır. Bazıları bu günahları imandan çıkararak veya hem imandan hem de İslam'dan çıkararak olarak ikiye ayırarak Haricilerden farklı düşündüklerini ortaya koymaya çalışmışlardır.²³⁸

Ehl-i hadisten, iman ve İslam'ı aynı anlamda kabul edenler, büyük günahkârın iman ve İslam'ın hakikatini kaybedeceğini ancak mümin ve Müslüman adının baki kalacağını düşünürler. İman ve İslam'ın farklı olduğunu düşünenler ise büyük günahın imandan çıkaracağını ancak daha geniş bir anlam ihtiva eden İslam'dan çıkarmayacağını savunurlar.²³⁹

Yukarıda da değinildiği gibi ehl-i hadis, büyük günah işleyeninin dindeki durumunu değerlendirirken tam bir ağız birliği içinde olup net bir fikir ortaya koyamamışlardır. İmanı; tasdik, ikrar ve amel olarak gören ehl-i hadisten bir bölüm, bazı amellerin kişiyi imandan/dinden çıkaracağını öne sürmüşlerdir.

---

²³³ Bkz. Ahmed b. Osman b. ez-Zehabi, *Kitabü'l-Kebâir - İslam Şeriatında Büyük Günahlar*, trc. Sıdkı Gülle (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1986); İbn Ebi'l-İzz el-Hanefiyye, *Şerh't-Tahaviyye fi Akidetu's-Selefiyye*, 359.

²³⁴ Adil Bebek, "Kebire", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 2002), 25: 163; Dündar, *Teşekkül Dönemi Kelam Problemlerine Devrin Siyasi-Sosyal Hadiselerinin Etkileri (İman-Amel İlişkisi Bağlamında)*, 184.

²³⁵ Dündar, *Teşekkül Dönemi Kelam Problemlerine Devrin Siyasi-Sosyal Hadiselerinin Etkileri (İman-Amel İlişkisi Bağlamında)*, 173.

²³⁶ Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arka Planı*, 157.

²³⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Ahmet b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 1989), 2: 86; İbn Ebi'l-İzz el-Hanefiyye, *Şerh't-Tahaviyye fi Akidetu's-Selefiyye*, 315.

²³⁸ Ebû Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak el-Eşâri, *el-İbâne an usûli'd-diyâne* (Kahire: Daru'l Ensar, 1977), 263; Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arka Planı*, 157.

²³⁹ Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arka Planı*, 159.

İbn Ebi Şeybe “Kitab’ul-İman” isimli eserinde şunu rivayet etmiştir:

Ebu Hureyre der ki: “ iman bir nurdur. Kim zina ederse iman kendisinden ayrılır. Eğer kul kendini kınar ve pişmanlık duyarsa iman ona geri döner.”²⁴⁰

Başka bir rivayette ise Ebu Hureyre, Peygamber’in şöyle buyurduğunu rivayet eder: “ Zina eden kişi bu işi mümin olarak yapmaz, hırsız olan hırsızlığı mümin olarak yapmaz, içkici içkisini mümin olarak içmez, yağmacı, insanların bakışları altında bu işi mümin olarak yapmaz.” Hadisin başka bir rivayetinde ise “ ... Ancak tövbe edince imanı kendisine iade edilir.”²⁴¹

Hadis taraftarları yukarıda geçen ve benzeri hadislerden yola çıkarak günah işlemenin imana olan etkisini, günah işleme esnasında imanın o kişiden uzaklaşacağını ve daha sonra kişinin durumuna göre o kişiyi nitelendirmişlerdir. Kişi eğer pişmanlık duyarsa, yaptığı günahı vazgeçerse dine döneceğini; aksi durumda mümin kabul edilmeyeceğini düşünerek bir nevi Mu’tezile’nin “El Menziletu Beyne’l-Menziletayn” ilkesine yakın bir yargı ortaya koymuşlardır.

Re’y ehlinin öncülerinden olan Ebu Hanife bu ve benzeri şekilde rivayet edilen hadisleri Kur’an’a muhalif olduğu gerekçesiyle kabul etmez.²⁴² Ebu Hanife’nin bazı hadislere karşı bu şekildeki tavrı aslında hadisin kendisine olmayıp ravilerle ilgili problemlere matuf olduğu görülmektedir. Zira kendisine bu tür hadisleri reddetmenin Hz. Peygamber’i mi yoksa güvenilir ravileri mi yalanlama anlamına geldiği sorulduğunda şöyle cevap verdiği görülmektedir: “ *Bu sözü yalanlamak Hz. Peygamber’in sözünü yalanlamak olarak görülmez. Çünkü yalanlamak, ancak “ Ben Hz. Peygamber’in sözünü yalanlıyorum” diyenlerin yalanlamasıdır. Benim yalanlamam ve reddim raviler içindir. Eğer bir kimse, “ Ben, Nebi’nin söylediği her şeye iman ederim, fakat kötülük yapılmasını söylemedi ve Kur’an’a muhalefet etmedi” derse, bu sözden o kimsenin Hz. Peygamberi ve Kur’an’ı tasdik ettiği, Resul’ü Kur’an’a muhalefet etmekten tenzih ettiği çıkar. Çünkü Allah, Kur’an’da; “ sizden zina eden kadın ve erkeğin her birine yüz değnek vurun...” (Nur 2) ayetinde zani ve zaniyeden iman vasfını kaldırmamıştır. Burada kast edilen Müslümanlardır. O halde,*

²⁴⁰ İbn Ebi Şeybe, “Kitabu’l-İman”, 2012, 12: 348; Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 105.

²⁴¹ Hadisin başka rivayetleri için bkz. İbn Mace, Sünen, II, 1299; Tirmizi, Sünen, V, 15; Müslim, es-Sahîh, I, 76; İbn Ebi Şeybe, “Kitabu’l-İman”, 2012, 12: 353.

²⁴² Kurt, “İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin Beş Eserinde İman İle İlişkili Temel Kavramlar”, 115.

Kur'an'ın hilafına Hz. Peygamber'den hadis nakleden her hangi bir kimseyi reddetmek, Hz. Peygamber'i reddetmek onu yalanlamak anlamına gelmez."²⁴³

Ehl-i hadisten olan Ahmet b. Hanbel kible ehlinin işlediği günahlar hakkında hüküm vermenin şartı olarak ilgili konuda bir hadisin olup olmadığını bir ölçü olarak kabul etmiştir. Eğer kişinin günahı ile ilgili bir hadis var ise o kişinin cehennemlik olduğuna hükmedileceğini söylemiştir.²⁴⁴

Ehl-i hadis taraftarları genelde namazın terkinin ve zekâtın verilmemesini imandan çıkararak ve küfre sokan günahlardan kabul ederler.²⁴⁵ Bu görüşü de Allah Resulünün "kişi ile şirk/küfür arasında namazın terki vardır" sözü ile desteklerler.²⁴⁶ Bununla birlikte namazın dışındaki ibadetleri terk eden ise kâfir değil fasık olarak görürler.²⁴⁷

Bu konu, ehl-i hadisten bazı kimseler tarafından farklı ele alınmıştır. Örneğin Ebu Süleyman el-Hattabi namazı terkinin çeşit çeşit olduğunu, inkâr sonucu terk edilmişse onun küfre girdiğini yalnız unutarak terk edenin tekfir edilemeyeceği beyan etmiştir. Ayrıca inkâr etmeksizin bilerek namazı terk eden kişi, Ahmet b. Hanbel, İshak b. Rabia, İbn Mubarek gibi âlimlere göre kâfir olur. Şafii ise böyle birinin Allah'ı inkâr eden bir kâfir gibi öldürüleceğini ancak bu kişinin dinden çıkmadığını ileri sürer.²⁴⁸

Bu fikre karşın, Ebu Süleyman el-Hattabi, Ebu Hanife ve arkadaşlarının bu konudaki hadisleri bir uyarı ve tehdit olarak yorumlayıp namazı terk edenin küfre girmediğini dolayısıyla öldürülemeyeceğini bununla birlikte namaza başlayana kadar dövülüp hapsedileceği fikrini ortaya koydukları rivayet etmektedir.²⁴⁹

Bu konularda ihtilaf eden tarafların daha çok dayanak bulduğu nokta hadisler olmuştur. Örneğin "La ilahe İllallah" diyenin cennete gireceği hadisi ile ehl-i hadisin bu fikrine karşı çıkılmıştır. Ancak ehl-i hadise göre, bu hadis İslam'ın ilk dönemlerinde söylenmiştir. Bazı ibadetlerin (namaz gibi) henüz farz kılınmadığı bir dönemde söylenen bu hadisin konuya delalet etmeyeceğini savunmuşlardır.²⁵⁰

²⁴³ Ebu Hanife, "El-Alim ve'l- Müteallim", 21-26; daha detaylı bilgi için bkz. Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 110.

²⁴⁴ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 364.

²⁴⁵ Bağdadi, *el-Fark beyne'l-firak*, 89.

²⁴⁶ İbn Ebi Şeybe, "Kitabu'l-İman", 2012, 12: 355.

²⁴⁷ Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arka Planı*, 164.

²⁴⁸ Ebû Süleyman Ahmed b. Muhammed el-Bustî el-Hattabi, *Me'âlimu's-sunen* (Halep: Metbuâtî'l-İlmiyye, 1932), 4: 289; Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arka Planı*, 165.

²⁴⁹ el-Hattabi, *Me'âlimu's-sunen*, 4: 290.

²⁵⁰ Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 107.

Ehl-i re'yan âlimlerinden Ebu Hanife'ye göre, büyük günah helal sayılmadıkça, inkâr edilmedikçe günah işlemek kişiyi dinden çıkarmaz. Çünkü Kur'an'da bu gibi günahları işleyenlerin imanları nefyedilmemiştir.²⁵¹ Örneğin;

“Sizlerden fuhuş (zina) yapanların her ikisini de incitip kınayın. Eğer onlar tövbe edip ıslah olurlarsa onları incitip kınamaktan vazgeçin. Çünkü Allah tövbeleri çok kabul edendir, çok merhamet edendir.” (Nisâ, 4/16) ayetinde zina eden sizlerden olarak nitelenmiştir. Buradaki kasıt, zina edenin Müslümanlardan kabul edilmesidir.

Başka bir ayette ise; “Eğer inananlardan iki grup birbirleriyle savaşırlarsa aralarını düzeltin. Eğer biri ötekine karşı haddi aşarsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan tarafa karşı savaşın. Eğer (Allah'ın emrine) dönerse, artık aralarını adaletle düzeltin ve (onlara) adaletli davranın. Çünkü Allah, âdaletli davrananları sever.” (Hucurât, 49/9) birbiri ile savaşan her iki grubunun inananlardan kabul edilmesi iman ve amel ayırımına delil olarak kullanılmıştır.

Ayrıca Ebu Hanife'ye göre ameli işlemeyen tasdiki kaybetmiş olmaz, amel olmadan da tasdik mevcuttur. Ameli terk eden bu terkenden dolayı tasdiki kaybetmiş olsaydı iman isminden de çıkmış olurdu. Hâlbuki sadece tasdiki terk edenler iman isminden çıkarılır.²⁵²

Yine İmam Ali ile savaşanları, İmam Ali, kâfir olarak nitelememiştir.²⁵³ Ebu Hanife, Fıkhu'l-Ekber adlı eserinde “ La ilahe İllallah” diyen zina etse de hırsızlık etse de onun cennete gireceğinden söz eder. Ona göre küfür süreklilik arz ederken zina, hırsızlık, adam öldürme süreklilik arz etmez. Bunlar, bir anlık gaflet sonucu ortaya çıkabilen ve affedilebilen şeylerdir. Müminlerin günahları sebebiyle ahiretteki durumları Allah'a bırakılmalıdır. Dilerse azap eder dilerse affeder görüşünü belirtmiştir.²⁵⁴

Bununla birlikte Ebu Hanife bu konuda farklı bir yaklaşım göstererek, Allah'ın emirlerinin tümünü yapmak ve yasaklarının tümünden kaçınmak din olsaydı, her hangi birini terk eden yahut yasakladıklarından herhangi birini işleyen kimse kâfir olmuş olurdu.²⁵⁵

²⁵¹ İmam-ı Azam Ebu Hanife, “El-Fıkhu'l-Ekber”, *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, trc. Mustafa Öz, 13. Bs (İstanbul: İFAV, 2017), 61; Beyazızade, *İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Görüşleri*, 124; Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 108.

²⁵² Ebu Hanife, “Risaletü Ebi Hanife”, 80; ayrıca bkz. Kutlu, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 108.

²⁵³ Yavuz, “Ebu Hanife”, 10: 141.

²⁵⁴ Aliyul Kari, *Fıkhu'l - Ekber Şerhi*, trc. Hüseyin Erdoğan (İstanbul: Hisar, 1987); Yavuz, “Ebu Hanife”, 10: 141.

²⁵⁵ Beyazızade, *İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Görüşleri*, 129.

Re'y taraftarları ile birçok ortak noktası olan Mürciler de büyük günah işleyenlerin kişiyi dinden çıkarmayacağını söyleyip bu kişiyi mümin olarak kabul ederler. Ancak büyük günahlarından ötürü fasık olduklarını akıbetlerinin Allah'a kaldığını, dilerse affeder dilerse azap eder görüşündedirler.²⁵⁶

Mürcie Mezhebi, Kur'an' dan bir ayete dayanarak bir görüş ortaya koyanın da asla tekfir edilmeyeceğini savunur. Ancak ortaya koyduğu görüş açık ve net olarak İslam toplumunun tümü tarafından aynı şekilde anlaşılıp dinin temel naslarına ters düşüyorsa bu kişinin tekfir edilebileceğini kabul eder.²⁵⁷ Ebu Hanife'nin de bu doğrultuda benzer görüşleri vardır.

Büyük günah işleyenlerin imanı ve akıbeti noktasında daha ümit var bir bakış açısına sahip olan Ebu Hanife'ye göre inkâr ve şirk dışında, kimsenin kâfir kabul edilmeyeceği düşüncesindedir. Tövbe etmeden inanarak ölseler dahi onun akıbeti Allah'ın dilemesi ile belli olur. Dilerse affeder dilerse azap eder.²⁵⁸ Kişi günahları sonucunda fasıktır ve cehenneme atılsa dahi imanı sayesinde oradan kurtulur.²⁵⁹

Ebu Hanife'nin büyük günah işleyeni tekfir etmemesinin sebeplerinden biri de, ona göre bizlerin insanların kalplerini bilemeyişimiz; kişinin ikrar ettiği şey ile toplumda muamele görmesini esas olmasıdır. O, insanların kalplerindekilerinden dolayı insanları mümin veya kâfir olarak ayırmanın Allah için mümkün olduğunu insanlar ancak zahire bakarak kişinin lisanında sadır olan tasdik, tekzip ve kıyafet ve ibadetle insanları mümin ya da kâfir olarak ayırabilir.²⁶⁰

Kişiyi tekfir etme konusunda daha hassas davranan ve kişinin ikrarına önem veren Ebu Hanife kendisine muhalif olup da kendisini tekfir edenlere de aynı hassasiyetle yaklaşmış ve bu konuda sadece muhaliflerini yalancılıkla itham etmekle yetinmiştir. Onları tekfir etmemiştir.²⁶¹

Ebu Hanife'ye göre mümin tevhitte ayrılmadığı sürece bütün günahları da işlemiş olsa yine Allah düşmanı olmaz. Çünkü düşman, düşmanına buğz ve nefret besler, ona noksanlık izafe eder. Oysaki mümin, büyük günah işlemiş de olsa Allah'ı her şeyden daha çok sever. Aynı şekilde mümin, ateşte yakılması ya da Allah'a iftirada bulunması durumuyla karşı karşıya kalsa ateşte yakılmayı tercih eder. Nasıl ki babasını seven çocuk bazen de ona isyan eder. Aynı şekilde mümin her ne kadar isyan

---

²⁵⁶ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 279.

²⁵⁷ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 280.

²⁵⁸ Beyazızade, *İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Görüşleri*, 141.

²⁵⁹ Beyazızade, *İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Görüşleri*, 144.

²⁶⁰ Ebu Hanife, "El-Alim ve'l- Müteallim", 21.

²⁶¹ Ebu Hanife, "El-Alim ve'l- Müteallim", 26.

etse de, Allah ona her şeyden daha sevgilidir. Şehvet gibi birçok şiddetli arzular üstün geldiği için, mümin bazen Allah'a isyan eder. Bir sultanın işini yapan vazifeli kimse işini bırakırsa karşılığında çeşitli sıkıntılar yaşar. Serbest kalınca gücü yeterse işine tekrar döner. Aynı şekilde kadın, doğum esnasında çok büyük sıkıntılarla karşılaştığı halde, aradan zaman geçip iyi olunca çocuk istemesi buna benzer.²⁶² Mümin, Allah'a isyan ettiğinde, ameli her ne kadar taat ve rıza bakımından şeytana uyuyorsa da işlediği bu isyan ile şeytana uyan, onun rızasını isteyen ve ona yönelen kimse olmaz.²⁶³

Ayrıca dönemin önemli âlimlerinden olan Hasan el-Basri'nin bu konudaki görüşü de kayda değerdir. O'na göre büyük günah işleyen münafıktır. Çünkü insanların ortaya koyduğu ameller yüreklerinin derinliklerinde sahip oldukları inançtan dolaydır. Bu bağlamda, inançlı bir insan ideale ulaşmaya çalışmalıdır. Aksi haldeki durum münafıklık göstergesidir. Yani, münafık ahiretten daha çok dünya işleri peşinde koşan, Allah'tan korkmayan kişidir. Bu tür insanlar ismen Müslümandır ancak imanlarını ciddiye almadıklarından bunların zaruretten dolayı dedikleri ile yaptıkları birbiri ile çelişmektedir.²⁶⁴

Ehl-i re'ye göre bir kişi yüz bin Müslüman kadınla zina etse, yüz bin Müslüman öldürse dahi bunları meşru görmedikçe kişi günahından dolayı dinden çıkmaz. Ona göre eğer kâfir olmuş olsaydı Allah kitabında “ Ey İman edenler! Allah'a içtenlikle tövbe edin” (Tahrim - 66/8) demezdi. Eğer bir kimse günahlarından dolayı kâfir olsaydı, Allah onları müminler diye isimlendirmezdi.²⁶⁵ Örneğin bir kişi vakti girmeden namaz kılsa ya da ramazan gelmeden oruç tutsa bu caiz değildir. Bununla birlikte bir kâfir iman etmeden önce hayır ve itaatte bulunsa bu onu Müslüman yapmaz. Çünkü iman amelden önce gelir ve iman sürekli amel ise sürelidir.²⁶⁶

Nihayetinde denilebilir ki ameli imandan bir cüz olarak kabul gören hadis ehli bazı günahların imana zarar vereceğini kişiyi dinden çıkaracağı düşüncesindedir. Bunların başında namazın terki gelmektedir. İmanı amelden görmeyen ameli başka bir boyutta değerlendiren re'y ehli ise büyük günahların kişiyi dinden çıkarmayacağı ve büyük günah işleyen kişinin mümin kabul edileceği görüşündedirler. Allah'a ortak koşmamak ve O'nu inkâr etmemek şartıyla büyük ve küçük günah işlediği halde tövbe

²⁶² Ebu Hanife, “El-Alim ve'l- Müteallim”, 25.

²⁶³ Ebu Hanife, “El-Alim ve'l- Müteallim”, 36.

²⁶⁴ İbn Teymiyye, *İman Üzerine*, 103; İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 67; Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 58.

²⁶⁵ es-Semerkandi, *es-Sevdaü'l-A'zam*, 268.

²⁶⁶ es-Semerkandi, *es-Sevdaü'l-A'zam*, 440.

etmeden mümin olarak ölen kimsenin durumu iman eden fakat namaz kılmayan, oruç tutmayan ya da amellerin hiçbirisini yapmayan kimsenin durumu Allah'ın dilemesine bağlıdır. Dilerse ona azap eder, dilerse affeder ve hiç azaba uğratmaz.²⁶⁷

İman – İslam Aynılığı Meselesi

Hadis taraftarları bu konuda tam olarak bir fikir birliği içinde olmamışlardır. Bir kısmı iman ve İslam'ın birbirinden farklı olduğunu bir kısmı da aynı anlama geldiğini iddia etmişlerdir. Her iki grup da amelleri imandan sayarken amellerin imandan mı İslam'dan mı bir parça olduklarını tartışmışlardır.²⁶⁸

Ehl-i hadis'in öncülerinden Ahmet b. Hanbel'e iman ve İslam'ın ne olduğu sorulunca, Muhammed b. Abdirrahman b. El-Muğire'nin görüşü ile cevap vermiştir. El-Muğire'ye göre İslam söz, İman ameldir. O bu görüşüne, Peygamberin biri için Müslüman sıfatını kullanırken mümin sıfatını kullanmadığını bildiren hadisleri delil olarak sunmuştur.²⁶⁹

İman ile İslam'ın ayrı olduğunu ileri süren kesimin delil olarak getirdikleri ayet şudur:²⁷⁰

(Bedeviler) “ İman ettik dediler, de ki: siz iman etmediniz ama İslam olduk deyin; iman henüz gönüllerinize yerleşmedi; eğer Allah'a ve Peygamberine itaat ederseniz, işlediklerinizden bir şey eksilmez; doğrusu Allah, bağışlar, merhamet eder.” (Hucurat 49/14)

Bununla birlikte hadis taraftarlarının öne sürdüğü bir başka delil de Cibril Hadisi'dir.²⁷¹ Cibril Hadis'inde İman nedir? İslam nedir? Sorularına farklı cevap verilmesi delil olarak kabul edilmiştir. Bu hadis temel alınarak İslam'ın ve imanın şartları ayrıma tabi tutulmuştur. İmanın şartları denildiğinde; Allah'a, meleklerine, kitaplarına, resullerine, ahiret gününe, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmak şarttır. İslam'ın şartları ise; şahadet getirmek, namaz kılmak, Ramazan Orucunu tutmak, zekât vermek ve hacca gitmek olarak belirlenir.

Öte yandan imana ve İslam'a aynı anlamları veren Hadis taraftarları da vardır. Onlara göre; ameller iman ve İslam'ın bir parçasıdır. Ameller sağlam bir dinin

²⁶⁷ Ebu Hanife, “El-Fıkhu'l-Ekber”, 74.

²⁶⁸ Eşari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 263; Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arka Planı*, 135.

²⁶⁹ Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arka Planı*, 146.

²⁷⁰ Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt, *Sistemik Kelam* (Ankara: TDV, 2015), 98.

²⁷¹ İbn Ebi Şeybe, “Kitabu'l-İman”, 2012, 12: 325.

göstergesidir. Din ise İslam'dır. Bundan dolayı iman ve İslam aynı dinin iki farklı isimleridir.²⁷²

Rey taraftarlarına göre iman ve İslam aynı şeylerdir. Ancak onlar amelleri bir istisna kabul edip iman ve İslam'a dâhil etmezler.²⁷³

Hanefî âlim Ebu'l-Münteha el-Mağnisavi bu konuda şöyle demiştir: "İslam olmadıkça iman olmaz ve ona iman eşlik etmedikçe İslam olmaz çünkü İslam Allah'ın her emrine tevazu ile eğilmek olduğundan, tasdik ve ikrar olmadan tahakkuku imkânsızdır. Bundan dolayı Müslüman olmayan bir müminin yahut mümin olmayan bir Müslümanın olması olanaksızdır. Din âlimleri iman ve İslam isimlerinin anlamdaşlığından bahsettikleri zaman bunu kast ederler. Bunlar, tabiri caizse sırt ve karın gibidir birbirinden ayrılmazlar."²⁷⁴

Ehl-i re'yin öncüsü kabul edilen Ebu-Hanife'ye göre de imanın ve İslam'ın manası birdir. O'na göre iman ve İslam sözlük anlamları yönüyle farklılık arz etseler dahi terim olarak aynı anlamdadırlar. Çünkü imansız İslam olmadığı gibi İslamsız iman da mümkün değildir.²⁷⁵ Bu konuda, Zariyat Suresi'nde (35-36) geçen: "Nihayet Lut'un memleketinde bulunan müminleri (oradan) çıkardık, (ki kalan kâfirleri helak edelim). Fakat bir evden başka orada Müslüman da bulamadık." Ayetleri delil getirilmektedir. Ebu Hanife'ye göre bu ayetten çıkan sonuç Müslüman ve mümin aynı anlamları ihtiva eder.²⁷⁶

Bununla birlikte Ebu-Hanife, Hucurat Suresi'nde (14. Ayet): Bedeviler: " Biz, gerçekten iman ettik" dediler. (Ey Resulüm, onlara) de ki: " siz kalplerinizle iman etmediniz. Ancak biz Müslüman gözüktük deyin." geçen mümin ve Müslüman kavramlarını izah ederken lügat manası ile izah etmektedir. Burada lügat manasının farklılığı kabul edip mahiyet olarak iman ve İslam'ın aynı olduğu öne çıkarmaktadır.²⁷⁷

Bu doğrultuda; Ehl-i hadis mensuplarının çoğu iman ve İslam'ı ayrı kabul ederken, ehl-i re'y mensupları ise iman ve İslam'ı aynı kabul etmişlerdir.

²⁷² Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arka Planı*, 45.

²⁷³ İbn Ebi'l-İzz el-Hanefiyye, *Şerh't-Tahaviyye fi Akidetu's-Selefiyye*, 320; Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arka Planı*, 149.

²⁷⁴ İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 87.

²⁷⁵ Ebu Hanife, "El-Fıkhü'l-Ebsat", 75; Beyazızade, *İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Görüşleri*, 39.

²⁷⁶ Kari, *Fıkhü'l - Ekber Şerhi*, 367.

²⁷⁷ Kari, *Fıkhü'l - Ekber Şerhi*, 369.

İmanın Artması ve Eksilmesi – İmanın Şubeleri

İmanın artıp eksilmesi şeklinde tartışılan bu konuda, Ebu Hanife imanın artıp eksilmeyeceği ve bütün müminlerin imanının eşit, benzer olduğu görüşü hadis mensubu selef âlimlerince şiddetle eleştirilmiştir.²⁷⁸

İbn Teymiyye'ye göre sahabelerden, tabiin imamlardan ve selefın çoğunluğundan gelen görüşe göre – ki bu görüş hadis âlimleri tarafından desteklendiği gibi “Ehl-i Sünnet” yolu olarak isimlendirilir- iman söz ve amel olarak hem artar, hem eksilir, ibadetle artar ve isyanla eksilir.²⁷⁹

Ehl-i hadisin bu görüşü şiddetle eleştirmesinin bir nedeni de Mürcie'nin devrin yöneticisi Haccac'ın imanın gerçek iman olduğunu ve bütün insanların imanının eşit olduğunu iddia etmesidir. Çünkü ehl-i hadis böyle bir düşüncenin, Haccac'ın imanının, nebiler ve meleklerin imanı ile eşit tutuğu düşüncesindedirler.²⁸⁰

Ebu Ubeyd, bu konuda görüşlerini şöyle ifade etmektedir: “ Bir kimsenin imanı meleklerin imanına nasıl benzetebilir. Çünkü Allah müminleri kitabının değişik yerlerinde en sert şekilde kınamış ve onları en ağır şekilde tehdit etmiştir. Hâlbuki meleklerle böyle bir yaptığı bilinmemektedir. Kur'an'da müminleri tenkit eden bazı ayetler vardır.

Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve eğer gerçekten iman etmiş kimselerseniz, faizden geriye kalanı bırakın. (Bakara, 2/278)

Eğer böyle yapmazsanız, Allah ve Rasûlüyle savaşa girdiğinizi bilin. Eğer tövbe edecek olursanız, anaparalarınız sizindir. Böylece siz ne başkalarına haksızlık etmiş olursunuz, ne de başkaları size haksızlık etmiş olur. (Bakara, 2/279)

Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helak etmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir. (Nisâ, 4/29)

Kim haddi aşarak ve zulmederek bunu yaparsa, onu cehennem ateşine atacağız. Bu, Allah'a pek kolaydır. (Nisâ, 4/30)

Allah, bütün bu ayetlerinde onları mümin olarak isimlendirdi. Bu kimseler, Allah katında önemli mevkileri olan Cebrail ve Mikail'e nasıl benzetilebilir. Bunun,

²⁷⁸ Ebu Hanife, “El-Vasiyye”, 87; Yavuz, “Ebu Hanife”, 10: 142.

²⁷⁹ İbn Teymiyye, *İman Üzerine*, 78.

²⁸⁰ İbn Ebi'l-İzz el-Hanefiyye, *Şerh't-Tahaviyye fi Akidetu's-Selefiyye*, 316; Kutlu, *Selefilğin Fikri Arka Planı*, 144.

Allah'a karış bir büyüklenme, cüretkâr bir ifade olmasından ve Kitabı'nı inkâra götürmesinden korkuyorum.”²⁸¹

Hadis taraftarları, Resullah'ın imanda kemalden bahseden birçok hadisi öne sürerek görüşlerini delillendirmişlerdir. Örneğin Allah Resulü bir gün: “ Hangi yaratıklar iman bakımından daha yücedir?” diye sorunca, melekler olabilir denildi, bazıları da bizler olabiliriz dediler. Bunun üzerine Allah Resulü: “ Hayır sizden sonra gelen bir kavim iman bakımından daha yücedir. ”diyerek ve onların vasıflarından bahsederek cevap verdi.²⁸²

Hadis taraftarları görüşlerine Hz. Ali'nin şu sözlerini de delil olarak getirirler:

Hz. Ali der ki: “ İman kalpte beyaz bir nokta ile başlar, iman arttıkça bu beyazlık da artar ve nihayetinde kalbin tümü beyazlaşır...”²⁸³

Ehl-i hadisten olan İbn Ebi Şeybe Musannef'in “Kitab'ul-İman” bölümünde Hişam b. Urve'nin babasından şu riveyette bulunur: “ kişinin güvenilirliği ne zaman azalırsa o zaman imanı da azalır.”²⁸⁴

Başka bir rivayette ise Ebu Cafer el-Hatmi, babasından, o da dedesi Umeyr b. Habib b. Humaş'e den rivayet eder. Kendisi: “ İman artar ve eksilir” dedi. Bunun nasıl olduğunu da şöyle izah etti: “ Kul Allah'ı anar ve ondan sakınırsa imanı artar aksine davranıp ondan gafil olursa imanı eksilir.”²⁸⁵

Görüldüğü üzere hadis ehli kulun işlediği amellerden yola çıkarak imanının nasıl artıp azaldığını yorumlamaya çalışmıştır. Ya da imanının artıp eksilmesinin kulun amelleri üzerinden kendini göstereceğini düşünmektedirler.

Hadis taraftarları kişilerin imanının eşit olmadığı konusunda şöyle bir görüş de ortaya koymuşlardır: onlara kimin amelinin Allah katında daha makbul olacağı bilinemeyeceği ve kişinin farkında olmadan işlediği günahların onun imanına zarar vereceğini bundan dolayı imanının eşit olmadığını savunmuşlardır. Meymun b. Mihran şarkı söyleyen cariyesini görünce : “ Kim bunun imanının, İmran'ın kızı Meryem'in imanını gibi olduğunu iddia ederse yalan söylemiştir.” demiştir.²⁸⁶

Ehl-i hadisten kabul edilen Kasım b. Sellam'a göre, Allah Kur'an'ı toptan indirmediği gibi imanı da toptan indirmemiştir. Ona göre sadece ikrar ile iman

²⁸¹ Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arka Planı*, 126.

²⁸² Kasım b. Sellam, *Kitâbu'l-İman*, 28.

²⁸³ İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l-İman*, 1983, 19.

²⁸⁴ İbn Ebi Şeybe, “Kitabu'l-İman”, 2012, 12: 333.

²⁸⁵ İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l-İman*, 1983, 20.

²⁸⁶ Kutlu, *Selefilik'in Fikri Arka Planı*, 130.

kemale ermesi mümkün değildir.²⁸⁷ Benz bir durum Hz. Peygamber'in sahih sünnetinde de görülmektedir. İslam'ın ilk dönemlerinde Hz. Peygamber'in hadislerinde iman esasları dört iken bu zaman içinde başka hadislerde beş, hatta dokuza kadar çıkmıştır. Görülüyor ki ilerleyen zaman içinde Vahiy geldikçe Müslümanların yükümlülükleri ve imanın şubeleri de artmıştır.²⁸⁸

Hadis ehli peygamberin şu hadisini de görüşlerine delil olarak getirmişlerdir:

“İman yetmiş küsur parçadır. En faziletlisi Allah'tan başka ilah olmadığına şahadet etmek, en aşağısı ise insanlara eziyet veren herhangi bir şeyi yoldan kaldırıp atmaktır.”²⁸⁹

Bu bağlamda imanı söz ve amel ya da dil ile ikrar kalp ile tasdik, azalar ile amel olarak gören ehl-i hadise göre iman artar ve eksilir.

Ehl-i hadisten Ahmed b. Hanbel, imanın ameller sonucu arttığı ya da eksildiğini belirtmektedir. Ahmed b. Hanbel bu görüşüyle birlikte imanda bilgi ve söz/ikrar boyutuyla artma ya da eksilme olmayacağını; ancak kalpteki Allah bilgisinin bireyden bireye farklı olabileceği düşüncesindedir.²⁹⁰

Bu bağlamda Ahmet b. Hanbel Peygamberden sonra insanları fazilet konusunda derecelendirmiştir. Önce Ebubekir, sonra Ömer, sonra Osman, sonra Ali, olduğunu ve bunlardan sonra gelenlerin fazilet konusunda her zaman bu dört sahabeden sonra geleceğini belirtmiştir.²⁹¹

Hadis ehli, yine hadislere dayanarak imanın şubelerinin olduğunu söylemişlerdir. Ancak burada tek bir sayı söylenmemiştir. İmanın 60, 70, 75, 77 ve 79 veya 90 şube olduğunu belirten hadisleri eserlerinde ele almışlardır. Yalnız bunları sistemli olarak tek tek açıklamamışlardır.²⁹²

Dönemin Mürcie âlimleri bu durumu eleştirmiş ve hadis ehli bunlara cevap vermeye çalışmıştır. Örneğin Kasım b. Sellam şunları söylemiştir: “ Bu hadislerin anlamlarını bilmeyen cahiller, hadislerde iman esasları konusunda birbirinden farklı sayılar verilmesi dolayısıyla, onların birbiriyle çeliştiğini sandılar. Allah'a hamd ve şükürler olsun, bu hadislerde böyle bir çelişki yoktur. Onlardaki farklılıklar daha önce

²⁸⁷ Kasım b. Sellam, *Kitâbu'l-İman*, 19; M. Emin Altın, *İman İle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, 2011), 56.

²⁸⁸ Kasım b. Sellam, *Kitâbu'l-İman*, 20.

²⁸⁹ İbn Mace, “Mukaddime”, 57; Müslim, “İman”, 51.

²⁹⁰ İshak b. İbrahim b. Hâni en-Nîsâbûrî, *Mesâ'ilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Beyrut: Mektebetü'l-İslami, 1400), 2: 164; Ahmed b. Hanbel, *Kitabu's-sunne*, 1: 309; Kutlu, *Selefilîğin Fikri Arka Planı*, 135.

²⁹¹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 366.

²⁹² Bkz. İbni mace, “Mukaddime”, 57; Müslim, “İman”, 50-51; Nesai, “İman”, 15\4918.

söylediğim gibi imanı oluşturan dinî hükümler (farida) parça parça indirilmesinden dolaydır. Farzlar teker teker indikçe Peygamber (s.a.v.) onu imana eklemiştir. Daha sonra Allah yeni farz indirdikçe Peygamber onu daha önceki sayıya ilave etmiş ve neticede 70 maddeyi aşmıştır. Nitekim Peygamber'den gelen sahih haberde de bu durum aynen zikredilmektedir. “ İman 70 küsur parçadır. En faziletlisi Allah'tan başka ilah olmadığına şahadet etmek, en aşağısı ise, insanlara eziyet veren herhangi bir şeyi yoldan kaldırıp atmaktır.”²⁹³ Bu hadiste bildirilen iman adedindeki artış, öncekilerle çeliştiği anlamına gelmez. Çünkü öncekiler asıl ve temeller, bu hadistekiler ise bu asılların dışında imanın şubelerine eklenmiş uzantılardır. (...)²⁹⁴

Daha sonraki süreçlerde dönemin bazı âlimleri imanın şubelerini tek tek tespit etmeye çalışmışlardır. Muhammed b. Hibban b. Ahmed el-Busti ve İbn Şahin buna örnektir.²⁹⁵

Ehl-i hadis taraftarları imanın artıp azalacağına dair görüşlerine şu ayetleri delil getirirler.²⁹⁶

“Mü'minler ancak, o kimselerdir ki Allah anıldığı zaman kalpleri titrer, Allah'ın ayetleri okunduğu zaman bu onların imanlarını artırır ve Rablerine güvenirlir.” (Enfal, 8/2)

“ İnananların, imanlarını kat kat artırmaları için, kalplerine güven indiren O'dur. Göklerdeki ve yerdeki ordular Allah'ındır. Allah bilendir, hâkim olandır.” (Fetih, 48/4)

“ Bir sure inince aralarında “Bu, hanginizin imanını artırdı?” diyen ikiyüzlüler vardır. İnananların ise imanını artırmıştır; onlar birbirlerine bunu müjdelemek isterler.”(Tevbe 9/124)

“inanalar, düşman birliklerini gördükleri zaman: “ işte bu Allah ve Peygamberlerin bize vaat ettiği; Allah ve Peygamberi doğru söylemiştir.” Dediler. Bu onların ancak imanını ve teslimiyetlerini arttırdı.” (Ahzap 33/22)

“ Cehennem bekçilerini yalnız meleklerden kılmışızdır, sayılarını bildirmekle de, ancak inkar edenlerin denemesini ve kendilerine kitap verilenlerin kesin bilgi edinmesini ve inananların imanlarının artmasını sağladık.” (Müdesir 33/22)

Ehl-i re'yin öncülerinden Ebu-Hanife'ye göre iman ne ziyadeleşir ne de noksanlaşır. Çünkü imanın artması ancak küfrün eksilmesi ile düşünülebilir. İmanın

²⁹³ Buhari, 2, “Kitâbu'l-îmân”, 3, 16.

²⁹⁴ Kasım b. Sellam, *Kitâbu'l-İman*, 20.

²⁹⁵ Kasım b. Sellam, *Kitâbu'l-İman*, 21.

²⁹⁶ Arslan - Bozkurt, *Sistemik Kelam*, 95.

azalması ve küfrün artması düşünülebilir ancak bir şahıs hem mümin hem kâfir olamaz. Mümin gerçekten mümindir, kâfir gerçekten de kâfirdir. Müminin imanında şüphe olmadığı gibi kâfirin küfründen de şüphe olmaz.²⁹⁷

Başka bir yönüyle, Ebu-Hanife şu meyanda görüş beyan etmiştir: “ imanda şüphe, tereddüt ve istisna caiz olmadığı gibi, imanda artıp eksilme de olmaz. Kur’an’da imanın artacağını işaret eden ayet: “Mü’minler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. Onun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını artırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler.” (Enfal, 8/2) Bu ayette bahsedilen artma, Hz. Peygamber devrinde yenilenen emir ve hükümler cihetinden bir artmadır. İslam’ın geldiği ilk anda insanların davet edildiği iman ile vahyin son bulunduğu zaman diliminde davet edilen iman aynıdır. Bu noktada bir değişiklik söz konusu değildir. Gelişen olaylara binaen farz kılınan yeni hükümler aynı iman için bağlayıcıdır. Velez ki risalet sürecinde hiçbir emir ve yasak gelmemiş olsaydı dahi iman edeceğimiz şey aynı olup hiçbir değişiklik olmayacaktı.

Ebu Hanife’ye göre tasdikte azlık ve tereddüt durumu küfürdür. Örneğin Allah’ı, ahiret durumunu, biraz tasdik etmek mümkün değildir. Dolayısıyla iman bir bütündür, artma ve eksilme söz konusu değildir.²⁹⁸

Rivayete göre; Ömer b. Osman eş-Şimmezi ve Ebu Hanife Mekke’de bir araya geldiklerinde Ömer, Ebu Hanife’ye şunu sormuştur: “ *Bana Allah’ın domuz yemeyi haram kıldığını ancak Allah’ın haram kıldığı domuzun bu domuz ile aynı olup olmadığını bilmediğini iddia eden bir kimsenin durumunu söyler misin?*” Ebu Hanife: “ *O kimse mümindir*” dedi. Bunun üzerine Ömer, “ *Allah Kâbe’ye hacı farz kıldığını ancak Kâbe’nin bu mekânda olup olmadığını bilmiyorum diyen için ne dersin?*” Ebu Hanife: “ *Bu kişi de mümindir*” demiştir... Buna binaen Ebu Hanife dinden çıkararak bir şeyi iman saymamış ve imanın bölünmediğini, artmadığını ve eksilmediğini; iman konusunda insanların birbirinden üstün olmadıklarını söylemiştir.²⁹⁹

Ebu Hanife’nin imanın artmayacağı, azalmayacağı ve her kesin (Melekler ve Peygamberler dâhil) imanının birbirine eşit olduğunu iddia etmesinin nedenlerinin biri de imanın amelden başka bir şey olduğunu düşünmesidir. Dolayısıyla kişi iman

²⁹⁷ Ebu Hanife, “El-Vasiyye”, 65.

²⁹⁸ Kasar, *Halimi’ye Ait Şuabu’l-İman Adlı Eserin Kelam İlmindeki Yeri*, 34.

²⁹⁹ Eşari, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 142; Bağdadi, *el-Fark beyne’l-fırak*, 243.

ederken meleklerin ve peygamberlerin ikrar ve tasdik ettikleri gibi Allah katından gelen her şeyi tasdik etmiştir.³⁰⁰

Ehl-i re'ye göre imanın, inanılması gerekli olan şartlar bakımından, artıp eksilmeyeceği önemli bir noktadır. İnanılacak olan şeye iman edilmişse maksat hâsıl olmuştur ve bu iman şekli her şartta ve durumda sabittir. Ehl-i re'y bu şekilde düşünmesinin sebebi, buradaki imanı kavramsal boyutta ele almaktadır.³⁰¹ Bu iman her kesimde eşittir. Alim ve cahil, peygamberler ve melekler arasında bir eşitlik söz konusudur. İmanın, iman edilecek şartların artışı ise Kur'an'ın nazil olduğu dönemde yani sahabe döneminde mümkündür. Bu dönemde mümkün değildir. Çünkü din kemale erdirilmiştir.³⁰²

Bununla birlikte ehl-i re'y, özellikle peygamberlerin insanlar arasında üstünlüğünü amelde aramaktadır. Allah yapılan amelin sonucunda vereceği mükâfat kişiden kişiye değişir. Dolayısıyla Peygamberlerin amellerin sonucunda elde ettikleri sevap bizlerin elde edeceği sevaptan daha fazladır. Bu bağlamda onlar bizden üstündürler. Çünkü Peygamberler yüklendiği görev bakımından insanlardan üstün kılındığı gibi amelleri sonucu elde edecekleri ecir konusunda da insanlardan üstündürler.³⁰³

Ehl-i re'ye göre dindar Müslüman ile dindar olmayanın imanları eşittir. İnsanların imanı ile meleklerin imanı bir birine eşittir. Aksini kabul eden bid'atçidir.³⁰⁴

Ehl-i re'y tartışmayı bir ayet üzerinden yürütmektedir: “ Allah şahit olsun ki: Ondan (Allah'dan) başka ilah yoktur. Melekler ve kendilerine bilgi verilen kullar da buna şahit oldu.” (Ali İmran 2/18) Bu ayette ehl-i re'ye göre kendilerine bilgi verilenler müminlerdir. O halde Meleklerin şehadeti ile Allah'ın şehadetinden fazla ya da eksik mi olmuştur. Eğer meleklerin şehadeti ile Allah'ın şehadeti aynıdır denirse o vakit insanın da şehadetiyle meleklerin şehadeti de aynıdır. Çünkü müminin iman ettiği şey ile Cebrail'in iman ettiği şey aynı şeylerdir. Eğer farklı şeyler ise o zaman kişi kâfir olur.³⁰⁵ İmanın eşit olmadığını, artıp eksileceğini iddia edenlere göre bizim

---

³⁰⁰ Ebu Hanife, “El-Alim ve'l- Mütellim”, 13; İbn Ebi'l-İzz el-Hanefiyye, *Şerh't-Tahaviyye fi Akidetu's-Selefiyye*, 318.

³⁰¹ İbn Ebi'l-İzz el-Hanefiyye, *Şerh't-Tahaviyye fi Akidetu's-Selefiyye*, 318.

³⁰² Şükran Karabulut, *Ebu Hanife'nin Kader İnsan Fiilleri ve Büyük Günah Hakkındaki Görüşleri* (Yüksek Lisans, Uludağ Üniversitesi, 2008), 47.

³⁰³ Ebu Hanife, “El-Alim ve'l- Mütellim”, 15.

³⁰⁴ es-Semerandi, *es-Sevdaü'l-A'zam*, 444.

³⁰⁵ es-Semerandi, *es-Sevdaü'l-A'zam*, 445.

imanımız Cebrail'in imanından fazladır. Çünkü Allah, meleklerle aklın karşısında şehvet vermemiştir. Ancak insanlara her ikisini vermiştir.³⁰⁶

Ehl-i re'ye göre iman inanılması gereken hususlar açısından artmaz ve eksilmez ama yakın yönünden artıp ve eksilebilir. İnanan herkes iman ve tevhit bakımından eşit olsa da bu iman güçlülük ve zayıflık açısından farklı olabilir.³⁰⁷

Rivayete göre, Musa b. Ebi Kesir bir grup arkadaşı ile birlikte Ömer b. Abdulaziz'in yanına giderek, O'na imanın artıp artmayacağını sormuşlar. O da: "Eğer iman artıp eksilecek olsaydı çok günah işleyenin imanının hiç kalmaması gerekirdi" demiştir.³⁰⁸

Dolayısıyla; ameli imandan bir cüz olarak gören ehl-i hadise göre iman artar ve azalır, her kesin imanı eşit değildir. Bu eşitliği ortadan kaldıran sebep ise süreç içinde Allah'ın müminleri yeni emir ve yasaklar ile yani ameller ile sorumlu tutmasıdır. Bu amellere gereği gibi riayet eden kişinin imanının artacağı aksi şekilde davrananın ise imanının azalacağı kabul edilmiştir.

Buna karşın ameli imandan ayrı gören ehl-i re'ye göre ise iman artmaz, azalmaz ve her kesin imanı – melekler dâhil- birbirine eşittir. Kişinin amelleri artıça imanı yakın derecesinde artar. Ancak iman edilecek hususlarda herhangi bir artma ve eksilme olmaz. Bir kişi "ben tek olan Allah'a iman ettim" dedikten sonra her kes gibi Allah'a iman etmiştir ve bütün müminlerin imanı ile o kişinin imanı eşittir.

İmanda İstisna

Kelam ilminde, imanda istisna kavramı kişinin "inşallah ben müminim" demesidir. Bu durum; imanın mahiyeti, amel ile olan ilişkisi, imanın artması ve eksilmesi, iman sahibinin akıbeti ile ilgili tartışmalara bağlı olarak ortaya çıkmıştır.³⁰⁹ Böyle bir iman şeklinin makbul oluşu bazı âlimler tarafından kesin bir dille reddedilirken bazı âlimler bunu makul bulmuşlardır.

İstisna kavramının ortaya çıkışının daha iyi anlaşılması için Haris b. Amira ez-Zubeydi'nin yaşadığı olay konu açısından aydınlatıcı olacaktır:

"...Haris, Abdullah b. Mes'ud'a gitmek üzere Kufe'ye gitmiştir. Kapısına vardığında Abdullah'ın öğrencilerinin sohbet ettiğini gördü. Söz döndü ve dolaştı kendisine soruldu; "Ey Şamlı sen mümin misin?" diye sordular. Haris: "Evet!"

³⁰⁶ es-Semerkandi, *es-Sevdaü'l-A'zam*, 447.

³⁰⁷ Kurt, "İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Beş Eserinde İman İle İlişkili Temel Kavramlar", 96.

³⁰⁸ es-Semerkandi, *es-Sevdaü'l-A'zam*, 500.

³⁰⁹ İlyas Üzüm, "İstisna", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 2001), 23: 392; İbn Ebi'l-İzz el-Hanefiyye, *Şerh't-Tahaviyye fi Akidetu's-Selefiyye*, 337.

karşılığını verdi. Ona: “ Yani sen cennetliksin öyle mi?” diye sorduklarında, Haris; “ Günahlarım var, yüce Allah bu günahlarıma karşı bana ne yapar bilmiyorum. Şayet bunların bağışlanacağını bilseydim, Cennet ahalisinden olduğumu sizlere bildirirdim” karşılığını verdi.

Onlar bu haldeyken yanlarına Abdullah geldi; Ona: “Şu Şamlı kardeşimizin durumu şaşkıncı değil mi? Mümin olduğunu iddia ediyor, ama cennetlik olduğunu söyleyemiyor” dediler. Abdullah da: “ Şayet birini söylesem öteki de onu takip eder” karşılığını verdi. Bunun üzerine Haris : “ Biz şüphesiz Allah’a aitiz ve O’na döneceğiz” dedi...³¹⁰ Yukarıda geçen diyaloglara bakılırsa bu dönemde bazı kişiler kendilerini gerçekten mümin olarak kabul etmeleri noktasında tereddüt etmişlerdir. Kendilerini mümin olarak görmeleri durumunda kendilerini cennetlik görme iddiasından sakınarak “ben gerçekten müminim” demekten imtina ederek, mümin olmayı ve bu şekilde kalmayı umarak “ inşallah mü’minim” demeyi tercih etmişlerdir.

İmanda istisna, bir Müslüman’ın kendi imanı konusunda net bir ifade kullanmamasıdır. Örneğin kişinin “ inşallah müminim, umarım Müslümanım, umarım müminim” gibi sözler söylemesi imanda istisna etmesidir. Bu durum İslam âlimleri tarafından tartışılmıştır.

Böyle bir istisna yapmanın sebeplerinden biri de kişinin iman konusunda hassas davranmasıdır. Örneğin, rivayete göre Ebu Hanife döneminde imanda istisna yapanlardan bir kesimin iddiaları şuydu: “ Mümin olduğumuzu söylediğimizde kendimizi cennet ehlerinden kılmış oluruz.”³¹¹

Hadis ehli istisnayı caiz görmüştür.³¹² Hadis ehlerinden bazı kesimler istisnayı vucubiyet boyutuna taşımışlardır. İstisna yapmanın vacip olduğunu düşünenlerin dayanaklarından biri kişinin imanının durumu öldüğü hal üzerinedir. Son nefesinde ya mü’min ya da kafir olarak ölür. Ancak hiç kimse son nefesinde nasıl öleceğini bilemez. Bunu ancak Allah bilir. Bunlara göre küfür ile noktalanan olan iman üzere bir hayat gerçek iman değildir. Bu durum tamamlanmadan önce sahibi tarafından ifsad edilen namaza ya da oruçlunun gün batımından önce iftar etmesine benzetilmiştir.³¹³

Ehl-i hadisten kabul edilen Malik b. Enes, Evzai, Ahmet b. Hanbel gibi âlimler, kişinin imanını şartlı halde beyan etmesinin, imanında şüphe duyduğu anlamına

³¹⁰ İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, trc. Zekeriya Yıldız (İstanbul: Ocak, 2012), 12: 337.

³¹¹ Beyazızade, *İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin Görüşleri*, 127.

³¹² İbn Teymiyye, *İman Üzerine*, 79.

³¹³ İbn Ebi'l-İzz el-Hanefiyye, *Şerh't-Tahaviyye fi Akidetu's-Selefiyye*, 337.

gelmediğini belirtmişlerdir. Onlara göre bunu söylemek mütevazı bir kul olma anlamı taşır. Aynı zamanda her şeyin Allah'ın iradesine bağlı olduğu inancının ifadesidir.³¹⁴

İstisnayı caiz görenler şu ayet ve hadisleri delil olarak getirmişlerdir:

“Andolsun, Allah, Peygamberinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse (İnşaallah), siz güven içinde başlarınızı kazıtmış veya saçlarınızı kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Haram'a gireceksiniz. Allah, sizin bilmediğinizi bildi ve size bundan başka yakın bir fetih daha verdi.” (Feth : 48/27)

Peygamberimiz kabir ziyaretinde “ inşaallah bizler de sizlere kavuşacağız” demiştir. (Müslim 249, Ebû Dâvûd 3237, Ibn Mâce 4306.) Başka bir hadiste Allah Resulü: “Ben aranızda Allah'tan en çok korkan kişi olacağımı ümit ederim.” demiştir. (Müslim 1110; Ebû Dâvûd 2389; Muvatta, I, 289; Müsned, VI, 67, 156,245)

Bu konu hadis taraftarları ile Mürcie taraftarları arasında yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Mürcie taraftarlarının “ Ben gerçekten müminim” şeklinde söylemlerine Ehl-i hadis şiddetle karşı çıkmıştır ve kişinin “ inşaallah ben müminim, ümit ederim ben müminim ya da sadece ben müminim” demesini kabul etmişlerdir.³¹⁵

Kaynaklarda bu konudaki tartışmaların sahabe dönemine kadar uzandığı belirtilir. Hatta Muaz b. Cebel, Abdullah b. Mes'ud gibi sahabelerin imanda istisna yapılmaması gerektiği görüşündedirler. Abdullah b. Mes'ud'un daha önce imanda istisnayı kabul ettiğini ancak bu fikrinden vazgeçtiği zikredilmiştir.³¹⁶

Toplumun büyük kesiminde tartışılmaya başlanan bu konu ehl-i hadis ve Mürcie arasındaki ayrılığı şiddetlenmesine ve birbirlerine ağır eleştirilerde bulunmaya başlamışlardır. Örneğin İshak b. Rahaveyn “ Ben gerçekten müminim.” diyenleri küfür ile itham ettiği rivayet edilmiştir.³¹⁷

Ehl-i hadisten kabul edilen Kasım b. Sellam bu konuyu yorumlarken imanda istisna yapanların imanlarından şüphe ettiklerinden dolayı değil, tevzu ve takvalarından ötürü böyle söylediklerini belirtmiştir. Seleften imanda istisnayı kabul eden bir kısım âlim de imanda istisna yapmaksızın mümin olduklarını söylemeleri onların kendilerini mümin olarak kabul etmelerinden dolayıdır. Ancak Kasım b. Sellam, imanda istisnaya karşı çıkıp insanların imanını ile meleklerin ve nebilerin imanını bir tutanları eleştirmiş ve bunun ulemanın yolu olmadığını belirtmiştir.³¹⁸

³¹⁴ İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, 242.

³¹⁵ Kutlu, *Selefilğin Fikri Arka Planı*, 111.

³¹⁶ Ebu Hanife, “El-Fıkhu'l-Ebsat”, 43, 52; Kutlu, *Selefilğin Fikri Arka Planı*, 111.

³¹⁷ İbn Ebi Şeybe, *Kitabu'l-İman*, 1983, 10; Kasım b. Sellam, *Kitabu'l-İman*, 41.

³¹⁸ Kasım b. Sellam, *Kitabu'l-İman*, 41.

İmanı bir bütün olarak gören ehl-i re'y ise imanda istisnayı caiz görmemişlerdir. İstisnayı kişinin imanından şüphe duyması olarak yorumlamışlardır.³¹⁹

Ehl-i re'y'in büyük âlimlerinden İmam Ebu Hanife bu konuda net bir tavır sergilemiştir ve mümin bir kimsenin net bir şekilde “ ben gerçekten müminim” demesi gerektiğini çünkü imanın şüphe kabul etmeyeceğini söylemiştir.³²⁰

O'na göre; inanan gerçekten mümindir, inkâr eden de gerçekten kâfirdir. Küfürde şüphe olmadığı gibi imanda da şüphe yoktur.³²¹

Ehl-i re'y'in öncüsü Ebu Hanife'nin bu anlayışına karşın Süfyân b. Uyeyne, Fudayl b. İyâz, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Ahmed b. Hanbel gibi âlimler; kişinin amellerinin Allah katındaki durumunun belirsiz olduğundan kişinin gerçekten mümin olup olmadığının bilinmesinin imkânının olmadığını düşünmüşlerdir.³²² Bununla birlikte ehl-i hadisin bazı âlimleri özellikle Ahmet b. Hanbel, kişinin tasdik ve ikrar açısından istisnayı terk etmeleri gerektiği görüşündedirler.³²³

Vefatı (h.342/953) yılına tekabül eden Ehl-i Sünnet mezhebinin oluşumunda ve sistemleşmesinde büyük katkıları olan Hâkim es-Semerkandi'ye göre imanı tasdik manasına alanların bir kısmı imanda istisnayı caiz görürken Ebu Hanife ve ashabı onu (istisnayı) kabul etmemişlerdir.³²⁴ Semerkandi “istisna” konusunda re'y ehli ile aynı görüştedir. Bir Müslümanın “ inşallah ben müminim” demesi yerine “ ben gerçekten müminim” demesi gerektiğini vurgulamaktadır.³²⁵

Semerkandi'ye göre Allah kitabında üç grup insandan bahsetmektedir. Bunlar; mümin, münafık ve kâfirdir. Bunun dışında dördüncü bir sınıftan bahsedilmez. Kişi inşallah ben müminim diyerek kendisini burada hangi gruba nispet edebilir.³²⁶

Semerkandi konuyu şu şekilde tartışmaktadır: “ Biri çıkıp şu şekilde itiraz etse; “ gerçek mümin, bütün hayır ve taat işlerini yerine getiren kimsedir” derse ona şöyle cevap ver: Bütün hayır ve taat işlerini yerine getirmediği kişiye gerçek mümin diyemiyorsak, o vakit bütün şer ve günahları işlemeyen bir kâfire gerçek kâfir diyemeyiz”³²⁷

³¹⁹ İbn Ebi'l-İzz el-Hanefiyye, *Şerh't-Tahaviyye fi Akidetu's-Selefiyye*, 338.

³²⁰ Yavuz, “Ebu Hanife”, 10: 141.

³²¹ Beyazızade, *İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Görüşleri*, 125.

³²² Üzümlü, “İstisna”, 23: 392.

³²³ Üzümlü, “İstisna”, 23: 393.

³²⁴ Semerkandi, *İslam İnanç İlkeleri*, 90.

³²⁵ es-Semerkandi, *es-Sevdaü'l-A'zam*, 251.

³²⁶ es-Semerkandi, *es-Sevdaü'l-A'zam*, 251.

³²⁷ es-Semerkandi, *es-Sevdaü'l-A'zam*, 253.

Görüşleri ile konumuza zenginlik katan Semerkandi'ye göre kişinin “ben inşallah müminim” sözünün hangi zamana dair söylendiğine bakmak lazım. Sadece kişinin “ben yarın inşallah mümin olacağım” demesi caizdir ancak bu da bidattir.³²⁸

Meşhur müfessirlerden, aynı zamanda sika ravilerden kabul edilen Ebu'l-Kasım ed-Dahhak'dan rivayete göre “ Bir adam İbn Abbas'a gelerek “ ben gerçekten mi yoksa inşallah mı müminim” demeliyim diye sordu. İbn Abbas: “ Hay anan ağlasın! Sen Allah'a ve onun katından gelene inanmıyor musun?” diye sorunca, adam “ Evet” dedi. Bunun üzerine Abbas, “ ben gerçekten müminim de” diyerek cevap verdi.³²⁹

Ehl-i Sünnet'in önemli âlimlerinden Semerkandi konuya fıkıh'tan örnekler getirerek açıklamaya çalışmıştır. Örneğin; bir kimse eşine seni inşallah boşadım dediğinde eşini boşamış olmaz. Kişi kölesine “ inşallah sen hürsün” demesiyle kişi hür olmaz. Çünkü bir hüküm istisna ile iptal olur. İman da böyledir. İstisna ile iptal olur.³³⁰

Nihayetinde ehl-i hadis imanda istisnayı caiz görmüştür. Kişin imanında istisna etmesini, inancının ve amellerinin Allah katındaki durumunu bilmediklerinden bir tevazu göstergesi olarak “inşallah mü'minim” demeyi caiz görmüşlerdir.

Buna karşın ehl-i re'y ise imanda yani tasdikte herhangi bir tereddüt ve şüpheyi dinden çıkma olarak yorumladıkları için imanda istisnayı kesin bir dille caiz görmemişlerdir.

Fetret Ehlinin Durumu

Fetret sözlük anlamı olarak, “ bir şeyin şiddetini kaybedip gevşemesi ve zayıflaması” anlamına gelen futur mastarından isim olup, “ zaaf, gevşeme, gücünü ve etkisini kaybetme” anlamlarına gelir.³³¹

Fetret kavramı, “ kesintiye uğrama” anlamına gelir. Fetret dönemi peygamberlerin gönderilmesinin kesintiye uğramasının sonucunda vahyin inkıtaa uğradığı zaman dilimine denir. Bu kavram İsa (a.s.) ile Muhammed (a.s.) arasında vahiyden geçen zaman dilimine denir.³³² Bu ve benzeri sebeplerden dolayı kendisine vahinin ulaşmadığı kişilere “fetret ehli” denir. Daha sonraki süreçte fetret ehlinin durumu İslam âlimleri tarafından tartışılmıştır.

³²⁸ es-Semerkandi, *es-Sevdaü'l-A'zam*, 255.

³²⁹ es-Semerkandi, *es-Sevdaü'l-A'zam*, 256.

³³⁰ es-Semerkandi, *es-Sevdaü'l-A'zam*, 260.

³³¹ Metin Yurdagür, “Fetret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: İSAM, 1995), 12: 571.

³³² Abdullatif Harputi, *Kelam İlmine Girişi*, trc. Fikret Karaman (İstanbul: Çelik, 2016), 188.

İmam-ı Maturidi (ö.333/944) fetreti farklı bir yönüyle yorumlamıştır. O'na göre Fetret “ iki peygamber arasındaki süre değil de peygamberin getirdiği vahyin etkisini yitirmesidir”.³³³

Kelam ilminde fetretin konusu, peygamberin getirdiği vahyin tahrife uğramamış haliyle karşılaşma imkânı olmayan kişinin ahiretteki durumu tartışılmıştır.³³⁴

Fetret ehli, İslam diyarından uzak ve bihaber olması sonucu ya da başka nedenlerden dolayı bir kişinin Allah'ın vahyi ile hiç tanışmaması, İslam ile müşerref olmaması durumudur. Bu kişinin akıbeti, sorumlulukları İslam uleması tarafından tartışılmıştır.

Ehl-i hadisten Ahmet b. Hanbel, Eş'ariyyenin çoğunluğu ve Hariciler'e göre fetret ehli; putperest, müşrik, hatta tanrıtanımaz bile olsa dinî bir yükümlülük altında bulunmadığından ahirette kurtuluşa erecek ve cennete girecektir. Çünkü onlara göre kişi akıyla Allah'ı bulsa dahi, doğru ve yanlış ancak bir peygamberin getireceği vahi ile bulabilirler. Bu görüşlerine el-İsra 17/15-16; eş-Şuara 26/208-209; el-Kassas 28/59 ayetlerini delil getirmişlerdir.³³⁵

Fetret ehlinin ahiretteki durumu ile ilgili ehl-i hadisten Ahmet b. Hanbel şöyle bir rivayette bulunmuştur: “ Ahirette sağırlar, geri zekâlılar ve fetret döneminde yaşayanlar Allah'a karşı mazerette bulunabilecekler. Bunun üzerine onlara cehenneme girmeleri emredilecektir. İtaat edenler kurtulacak, isyan edenler ateşe atılacaktır.”³³⁶

Ehl-i re'yden Ebu Hanife fetret ehlini Allah'ı akıl ile bulmak ile sorumlu tutar. Ebu Hanife'nin bu görüşü Mu'tezile ve Maturidi'lerin görüşleri ile paralellik göstermektedir. Onlara göre : “ Akli ergenliğe kavuşmuş biri akıyla Allah'ı bulmak ve akılla bilinebilecek iyilik ve kötülükleri bilip kötülüklerden kaçınması gerekir”.³³⁷ Fetret ehli olan bir kişi eğer Allah'ı bulmuş ve O'na iman etmiş ise velev ki Allah'ın emir ve yasakları o kişiye ulaşmamış ise ve o kişi bunu bilmiyorsa dahi mümindir. Bir kişi tevhit ilminin inceliklerinden bir şeyi anlamakta sıkıntı çekerse, bilen bir âlime soruncaya kadar Allah katında doğru olan ne ise ona inanması vaciptir. Bu konuda tereddüt etmemeli ve beklememelidir.³³⁸ Başka bir rivayete göre ise; Ebu Hanife; “

³³³ Ramazan Altıntaş, “Fetret”, *Kelam El Kitabı*, thk. Şaban Ali Düzgün, 4. Bs (Ankara: Grafiker, 2015), 572.

³³⁴ Altıntaş, “Fetret”, 572.

³³⁵ Yurdagür, “Fetret”, 12: 475.

³³⁶ Yurdagür, “Fetret”, 12: 478.

³³⁷ Altıntaş, “Fetret”, 573.

³³⁸ Beyazızade, *İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Görüşleri*, 39.

Kendisine İslam'ın ulaşmadığı kişi, kâinatı gözlemledikten sonra Allah'a inanmış ise o kişi mümindir.”³³⁹

Ehl-i re'ye göre İslam davetinin ulaşmadığı kimseler, sadece akıllarıyla Allah'ı bilip bilmemekten dolayı sorumlu olacaklar ve ahirette bundan hesaba çekileceklerdir.³⁴⁰

Sonuç olarak ehl-i hadise göre fetret ehli dinî bir yükümlülük altında bulunmadığından ahirette kurtuluşa erecek ve cennete girecektir. Ehl-i re'ye göre ise Her kes sahip olduğu akılla Allah'ı bulmak ve iyiyi kötüyü bilmek zorundadır. Ahirette bu meyanda yargılanacaktır.

Taklidi İmanın Değeri

Taklit “k-l-d” kökünden türetilmiş “tef'il” vezninden bir mastardır. Aynı kökten gelen “kılâde” kelimesi de örtülüp boyna takılan ip, gerdanlık gibi anlamlara gelir.³⁴¹ Taklit kelimesinin farklı manalarının ortak noktası; aklın hapsedilerek durgunlaştırılması sonucu başkalarına ait inanç ve fikirlerin sorgulanmadan peşinden gidilmesidir.³⁴²

İslam literatüründe taklit iki yönüyle tartışılmıştır. Birincisi imanın kanıtlara dayanmasının gerekliliği konusudur. İkincisi ise inanç ve amel bakımında Allah ve Resulü dışında başka bir otoritenin, mezhebin taklit edilip edilmeyeceği konusu tartışılmıştır. Hadis uleması, ister ameli ister itikadi olsun mezhep taklidini tenkit etmiştir.³⁴³

Taklidin, yani dinî bir konuda başka birinin görüşlerine göre amel etme olgusunun, İslam âlimlerine göre h. II. yüzyıl ve sonrasında ortaya çıktığı görülmektedir.³⁴⁴ Zaman içinde bu durum taassuba dönüşmüş ve daha önce müminler kitap ve hadis üzerinden konuşurken gelinen noktada artık âlimlerin isimleri ve görüşleri üzerinden din konuşulmaya ve anlaşılmaya çalışılmıştır.³⁴⁵

Ebu Muti' Hakem b. Abdillâh el-Belhi'nin Ebu Hanife'ye sorduğu sorulara binaen verilen cevaplara göre Ebu Hanife; kişi Allah'ın herhangi bir ayeti için “ ben

³³⁹ Ömer Neseî, *Akaid*, trc. M. Seyyid Ahsen, 4. Bs (Otağ, 1975), 74.

³⁴⁰ Altıntaş, “Fetret”, 574.

³⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Daru's-Sadr, 2010), 3: 365.

³⁴² Mustafa Ünverdi, *İmanda Taklid Ve Tahkik* (Doktora, Ankara Üniversitesi, 2009), 34.

³⁴³ Ünverdi, *İmanda Taklid Ve Tahkik*, 109.

³⁴⁴ Ünverdi, *İmanda Taklid Ve Tahkik*, 111.

³⁴⁵ Ünverdi, *İmanda Taklid Ve Tahkik*, 113.

bu ayetin yorumunu ve te'vilini bilmiyorum fakat ben bu ayete inanıyorum” derse o kişi mümindir.³⁴⁶

Ehl-i re'y imanda akıl yürütmenin gerekli olduğunu düşünenlerden³⁴⁷ olmakla birlikte, Onlara göre, şirk diyarında bulunan ve İslam'ı mücmel olarak kabul eden farzları ve amelleri bilmeyen, kitabı ve İslam'ın icaplarını ikrar etmediği halde Allah'ı ve imanı kabul eden ama imanın icaplarını ikrar etmeden ölen kişi dahi mümindir.³⁴⁸

Ehl-i hadis taklidin tasvip edilmeyeceğini söylemekle birlikte, dinde başka birini takip etmeyi de meşru görmüştür. Hatta bunu kişinin dinini muhafaza etmesi; rey, kalam ve delaletten uzak ve ayrı olması için bir gerekçe olarak görür.³⁴⁹

Binaenaleyh hadis ehli rey ehline göre taklidi daha çok tenkîd etmiş olmakla birlikte taklit eden kişiyi İslam çerçevesinde kabul etmişlerdir. Bir kişi inanç ve ibadetlerinde şüpheye yer vermeksizin, dinin delillerini araştırmadan onları bütünüyle kabul ve tasdik ediyorsa o kişi itaatkâr bir mümindir. Ancak dinin delillerini araştırmayı terk ettiği için günahkârdır. Şafii, Maliki, Evzai, Sevri, Ebu Hanife ve Ahmet b. Hanbel'in bu görüşte olduğu rivayet edilmektedir.³⁵⁰

Sonuç olarak; ehl-i hadis, dinde başka birini takip etmeyi de meşru görmüştür. Özellikle kelamcılardan, rey ehlinden, delaletten korunmak için taklidi caiz görmüşlerdir. Ehl-i re'y ise her şahsın sahip olduğu akıl imkânından dolayı İslam'ı anlamada ve yaşamada dini araştırmak ve sorgulamak ile mükellef tutmakla birlikte bireyde taklit sonucunda hâsıl olan imanı geçerli saymışlardır.

---

³⁴⁶ Ebu Hanife, “El-Fıkhu'l-Ebsat”, 35.

³⁴⁷ Ünverdi, *İmanda Taklid Ve Tahkik*, 110.

³⁴⁸ Ebu Hanife, “El-Fıkhu'l-Ebsat”, 35; Ebü'l-Muîn Meymûn b Muhammed Neseî - Muhammed Enver Hamid İsa, *Tebsiratü'l-edille* (Kahire: Mektebetu'l-Ezheriyye Litturas, 2011), 1: 56.

³⁴⁹ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 367.

³⁵⁰ Neseî - Muhammed Enver Hamid İsa, *Tebsiratü'l-edille*, 1: 56; Ünverdi, *İmanda Taklid Ve Tahkik*, 118.

Sonuç

Tarih boyunca insanlar, karşılaştıkları sorunlara, içinde buldukları siyasi, sosyal, dinî ve ekonomik şartlar çerçevesinde farklı çözümler getirmişlerdir. Ve bu çözümler zaman zaman kurumsal bir hal almıştır. Bazı insanlar akli ve aklı yorumu daha fazla kullanmışlar bazıları ise daha az kullanmışlardır. Bu durum Müslümanlar arasında da cereyan etmiştir. Bunlardan re'y ekolü ve taraftarları akli ön planda tutarak, İslam'ı içinde buldukları şartlara göre yorumlayıp, yeniden ifade etmeye çalışmışlardır. Hadis taraftarları ise, İslam'ı ilk ortaya çıktığı ve ilk nesillerin anladığı şekliyle anlamaya ve korumaya çalışmışlardır. Bununla birlikte kısmen de olsa hadis taraftarları arasında da, gelenekten akılcılığa doğru farklı arayışlar ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla her iki eğilimi esas aldıkları ilkelere dayanarak birbirinden net hatlarıyla ayırmak pek mümkün değildir.

Günümüz İslam toplumunun durumunun daha iyi anlaşılması için her iki ekolün de geçirdiği evreleri ve ulaştıkları sonuçları göz önünde bulundurmak bu günü daha da anlaşılır bir noktaya taşıyacaktır.

Sistemleşmiş bir şekilde günümüze intikal eden İslami ilimler ve mezheplerin geçirdiği evre içinde ehl-i re'y ve ehl-i hadis ekollerinin başlangıç noktasında buldukları yer hayati bir önem arz etmektedir.

Söz konusu süreçlerin hayattan bağımsız, siyasi ve içtimai gelişmelere ilintili bir şekilde yapılandığına şahitlik etmekteyiz. Bu süreçte siyasi erkin dinî alan üzerinde daha baskın bir karaktere büründüğü söylenebilir. Bu durum Hz. Peygamberin vefatından sonra başlayan siyasi mücadeleler ile devam eden olayların akabinde Emevi iktidarıyla birlikte kurumsal bir hal almıştır. Mevcut hal, asırlar süren ve değişen iktidarlar, yıkılan ve yeniden kurulan imparatorluklara rağmen günümüze kadar devam etmiştir ve etmektedir.

Siyasal süreç meselenin önemli etkenlerinden olması ile birlikte ehl-i re'y ve ehl-i hadis arasındaki ihtilafların başka sebepleri de göz önüne alınmalıdır. Fetihler sonucunda gelişen İslam coğrafyası her yönüyle zenginleşmiş ve bünyesinde çeşitlilikleri barındırmıştır. Etnik olarak çeşitli milletleri bünyesinde barındırmaya başlayan Müslüman toplumu arasında Arap – mevali ayrışımına sebep olmuştur. Mevali kesimin sahip olduğu bilgi birikiminin, anlayışın, kültürün dinî anlayışa taşınması kaçınılmaz bir noktadır. Bu doğrultuda farklı anlayışların inanç sahasına

sirayet etmesi tabiidir. Ki ehl-i re'yin büyük çoğunluğunun mevali kökenli olması konumuz açısından aydınlatıcı bir malumdur.

İhtilafın zemininde bir diğer sebep ise Kur'an ayetlerinin ve hadislerin çoğunun sonraki nesillere aktarılış şeklinin bağlamından kopuk olmasıdır. Bu durum ayet ve hadislerin kolaylıkla her görüşe ve tarafgirliğe uyarlanma imkânı tanımıştır. Hatta aynı ayetin ve hadisin taraflar arasında kendi görüşlerine delil olarak sunulduğuna şahitlik etmekteyiz. Ayrıca Arap dilinin gramer yapısı bu durumun daha ileri bir boyuta taşınmasına sebep olmuştur denilebilir.

Böyle bir zeminde ehl-i re'y ve ehl-i hadisin iman nazariyesinde ihtilaflar kaçınılmaz olmuştur.

Hiz. Peygamberin vefatından sonra onun getirdiği düzen ve nizamın istikrarını arzlayan ashabı peygamberin siyasi ve dini misyonunu devam ettirmeye talip olmuş ve Hiz. Peygamberin vefatının hemen akabinde bu misyonu devam ettirecek bir önderi belirlemeye çalışmışlardır. Ne var ki Kur'an ve Sünnette bu sürecin şeklinin belirlenmemiş olması Müslümanları ilerleyen zamanlarda bir çıkmaza sokmuş beraberinde özellikle dinî boyutta ihtilafları Müslümanların gündemine taşımıştır. Söz konusu ihtilafların, örneğin büyük günah meselesi, inanç sahasındaki tartışmalara ve ayrışmalara sebep olması önemli bir noktadır. İlk olarak büyük günah konusunda keskin bir şekilde ayrıma gidip büyük günah işleyenlerin imandan çıkacağına hükmeden Harici zihin yapısına karşı, büyük günah işleyeninin durumu hakkında hüküm vermekten sakınıp kişinin durumunu Allah'a havale edilmesi gerektiğini düşünen Mürcii zihin yapısı ortaya çıkmıştır. Bu atmosferde süregelen teolojik tartışmalarda Mürcii fikirlere karşı hadis taraftarları sistemli bir şekilde karşıt görüş geliştirmişlerdir. Birçok konuda benzer fikirler taşımalarından dolayı Mürcii olmakla nitelendirilip tenkit edilen ehl-i re'y mensupları bu zeminde fikirleri ile hayat bulmuşlardır.

Hülasa, inanç sahasında Ehl-i re'yin imanı "tasdik ve ikrar" boyutuyla ele alıp görüşlerini bu doğrultuda şekillendirdiğine ve bu konuda ehl-i hadise göre daha ılımlı ve kapsayıcı bir üslup ortaya koyduğuna şahit olunmaktadır. Ehl-i hadisin ise imanı "tasdik, ikrar ve amel" olarak algılayıp, bu istikamette fikir geliştirerek biraz daha sert bir tutum sergilediğine ve dönem dönem kendi fikirlerine karşı görüşte olanları dinden çıkmakla itham etmeye kadar gidildiği görülmektedir.

Ehl-i re'y ve ehl-i hadis mensuplarının iman nazariyesi ve bu doğrultuda dile getirdikleri diğer görüşleri (iman-amel münasebeti, iman-büyük günah ilişkisi,

imanda istisna, imanda artma ve azalma vd.) iman tanımlarına paralellik göstererek gelişmiştir.

Ameli imandan bir cüz olarak gören hadis ehli, amelin terkinin iman üzerinde etkisi olduğunu kabul eder. Hatta bazı amellerin (namazın, zekâtın terki gibi) terkinin kişiyi iman dairesinden çıkaracağına hükmederler.

Amellerin iman üzerinde negatif ve pozitif yönde etkisinin olacağına inanan hadis ehli imanın artıp azalacağına dolayısıyla imanın her keste eşit olmayacağını söylerler. Bu doğrultuda hadis ehli iman ve İslam'a farklı anlamlar yükler. Kişinin inanç ve ameline göre kişiyi mümin veya Müslüman ayırımına tabi tutmaktadırlar.

Amellerin arkasında yatan niyetin, Allah katında kabul olup olmadığının insanlar tarafından bilinmemesi ehl-i hadisin imanda istisnayı caiz görmesine sebep olmuştur.

Aynı şekilde ameli imandan bir cüz olarak kabul etmeyen re'y ehli ise amelin terkinin kişinin mümin vasfını ortadan kaldırmayacağını belirtmişlerdir. Bu şekilde düşünen re'y ehline göre; bir kişi hangi günahı işlerse işlesin günahı, haramı ve helali inanç boyutuyla Allah'ın emrettiği şekilde kabul ve tasdik ettiği sürece ve haram olanı helal saymadıkça mümindir. Çünkü ehl-i re'y imanını zihnin, kalbin ve aklın bir eylemi olarak görür.

Zihinsel boyutta tasdik edilmesi gerekli olan hususların dinin her safhasında, başlangıcında ve sonunda değişmediğini, artmadığını ve azalmadığını düşünen ehl-i re'y imanda artma ve azalma olmadığı görüşündedir. Amellerdeki artış ve azalışın mevcut imanın yakîniligi üzerinde etkili olduğunu belirtmişlerdir. Bundan dolayı amelleri terk eden, günah işleyen birinin mümin ismi nefyedilmez. Ancak ona günahkâr mümin, fasık mümin, cahil mümin, zâlim mümin denilebilir.

Aynı paralellikte görüş geliştiren re'y ehline göre ister melek ister peygamber ister sıradan bir mümin olsun her kesin imanını eşittir.

Ameli imandan ayrı görüp tasdik ve ikrarı ön plana çıkararak rey ehline göre imanda istisna caiz değildir. Çünkü tereddüt ve şüphenin olduğu alanda tasdik ve güven olmaz. Dolayısıyla inanç boyutunda oluşabilecek herhangi bir tereddüt kişinin imanını ve amellerini zayi edecektir.

Taklidi iman ve Fetret ehlinin durumu konusunda ise ehl-i re'y ve ehl-i hadis arasında net çizgiler ile ayrılmış görüş farklılıkları söz konusu olmamasına rağmen tam bir fikir birliği de mevcut değildir.

Hadis ehli taklidi imanı geçerli saymak ile birlikte dini delilleri araştırıp öğrenmediği için kişiyi günahkâr kabul eder.

Re'y ehl-i ise her kesi sahip olduğu akıl imkânından sorumlu tutarak kişiye bir mesuliyet yüklemekte ve ahirette bu şekilde yargılanacağını düşünmekle birlikte taklit sonucunda hâsıl olan imanı geçerli kabul etmişlerdir. Aynı şekilde ehl-i re'y fetret ehli içinde böyle düşünmektedir. Onlara göre akli ergenliğe kavuşmuş biri akıyla Allah'ı bulmak ve akılla bilinebilecek iyilik ve kötülükleri bilip kötülüklerden kaçınması gerekir. Fetret ehli olan bir kişi eğer Allah'ı bulmuş ve O'na iman etmiş ise velev ki Allah'ın emir ve yasakları o kişiye ulaşmamış ise ve o kişi bunu bilmiyorsa dahi mümindir.

Hadis ehli ise fetret ehl-i için farklı bir yaklaşım sergilemiştir. Herhangi bir sebeple kendisine Allah'ın emir ve yasaklarının ulaşmadığı kişi dini yükümlük ile sorumlu tutmazlar ve sonunda bu kişinin bağışlanıp cennete gideceği düşüncesindedirler.

Sonuç itibari ile ehl-i re'y nasların ne dediğiyle beraber ne demek istediğini de temele alarak bir takım akli çıkarımları öncelerken ehl-i hadis ise genel olarak nasların ne dediği ile yetinmeyi öncelediğini görmekteyiz.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. *Kitabu's-sunne*. 2 Cilt. Suûdi Arabistan: Daru'l-ibnu'l-Kayyum, 1986.

Akbulut, Ahmet. *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası Alevi Sünni Ayrışımının Arka Planı*. 4. Bs. Ankara: Otto, 2016.

Altın, M. Emin. *İman İle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans, Erciyes Üniversitesi, 2011.

Altıntaş, Ramazan. "Fetret". *Kelam El Kitabı*. Şaban Ali Düzgün. 4. Bs. Ankara: Grafiker, 2015.

Apak, Adem. "Şuûbiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 244-246. İstanbul: İSAM, 2010.

Apaydın, H. Yunus. "Rey". İstanbul: İSAM, 2008.

Aras, M. Özgü. "Hammad b. Ebi Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 1997.

Arslan, Hulusi - Bozkurt, Mustafa. *Sistemantik Kelam*. Ankara: TDV, 2015.

Aydınlı, Abdullah. "Ehl-i Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 316-320. İstanbul: İSAM, 1994.

Bağdadi, Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-fırak*. Beyrut: Daru'l Afak el-Cedide, 1977.

Bebek, Adil. "Günah". İstanbul: İSAM, 1996.

Bebek, Adil. "Kebire". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 2002.

Beyazızade, Ahmet Efendi. *İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Görüşleri*. Trc. İlyas Çelebi. İstanbul: İFAV, 2014.

Bilgin, Mustafa. "Abdulaziz b. Ebu Revvad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 1988.

Bostan, İdris. "Ba'lebek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5: 9-11. İstanbul: İSAM, 1992.

Cabiri, Muhammed Abid el-. *Arap-İslam Aklının Oluşumu*. Trc. İbrahim Akbaba. 3. Bs. İstanbul: Kitabevi, 2001.

Dalkılıç, Mehmet. "Ehl-i Sünnet ve'l - Cemaat". *İslam Mezhepleri Tarihi*. 1. Bs. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2010.

- Demirci, Mustafa. *Beytü'l-Hikme*. 2. Bs. İstanbul: İnsan, 2019.
- Dündar, Muhammed Mucahid. *Teşekkül Dönemi Kelam Problemlerine Devrin Siyasi-Sosyal Hadiselerinin Etkileri (İman-Amel İlişkisi Bağlamında)*. Doktora, Marmara, 2013.
- Ebu Hanife, İmam-ı Azam. “El-Alim ve'l- Müteallim”. *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*. Trc. Mustafa Öz. 13. Bs. İstanbul: İFAV, 2017.
- Ebu Hanife, İmam-ı Azam. “El-Fıkhü'l-Ebsat”. *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*. Trc. Mustafa Öz. 13. Bs. İstanbul: İFAV, 2017.
- Ebu Hanife, İmam-ı Azam. “El-Fıkhü'l-Ekber”. *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*. Trc. Mustafa Öz. 13. Bs. İstanbul: İFAV, 2017.
- Ebu Hanife, İmam-ı Azam. “El-Vasiyye”. *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*. Trc. Mustafa Öz. 13. Bs. İstanbul: İFAV, 2017.
- Ebu Hanife, İmam-ı Azam. “Risaletü Ebi Hanife”. *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*. Trc. Mustafa Öz. 13. Bs. İstanbul: İFAV, 2017.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Ebu Hanife*. Trc. Osman Keskinoglu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2005.
- Erginli, Zafer. “Muhasibi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 2006.
- Erman, Uğur. “Ehl-İ Hadîs Ve Ehl-İ Rey Arasında Yaşanan Polemiklerin Cerh Ve Ta'dîl İlmîne, Dönemin Te'lîfâtına Ve Sosyal/Beşerî İlişkilere Yansıması (Hicrî III. Asır)”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 9/2 (2017).
- Eşari, Ebû Hasan. *İlk Dönem İslam Mezhepleri*. Trc. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı, 2005.
- Eşârî, Ebû Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak el-. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. Kahire: Daru'l Ensar, 1977.
- Eşari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *Maḳālâtü'l-İslamiyyin ve İhtilâfu'l-Musâllîn (Ritter)*. Almanya: Daru Feraniz, 1980.
- Fayda, Mustafa. “Abdülkays (Benî Abdülkays)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1: 248-249. İstanbul: İSAM, 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*. 11. Bs. İstanbul: Şato, 1999.
- Güler, Zekeriya. *Zâhirî Muhaddislerle Hanefî Fakihler Arasındaki Münakaşalar ve İhtilâf Sebepleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Harman, Ömer Faruk. “Günah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 1996.

Harputi, Abdullatif. *Kelam İlmine Girişi*. Trc. Fikret Karaman. İstanbul: Çelik, 2016.

Hatip el-Bağdadi, Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit b. Ahmed b. Mehdi. *Şerefu'l Ashabu'l-Hadis*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991.

Hatipoğlu, Mehmed Said. *Hilafetin Kureyşliliği -İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik*. Ankara: Otto, 2011.

Hattabi, Ebû Süleyman Ahmed b. Muhammed el-Bustî el-. *Me'âlimu's-sunen*. 4 Cilt. Halep: Metbuâtî'l-İlmiyye, 1932.

Hodgson, Marshall G.S. “İslâmî Muhalefet”. *İslâm'ın Serüveni-Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih- İslâm'ın Klasik Çağı*. Trc. Metin Karabaşoğlu. 1. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.

Hodgson, Marshall G.S. “Klasik Yüksek Halifelik Medeniyeti”. *İslâm'ın Serüveni-Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih- İslâm'ın Klasik Çağı*. Trc. Metin Karabaşoğlu. 1. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.

İbn Ebi Şeybe. “Kitabu'l-İman”. *Musannef*. Trc. Hüseyin Yıldız. 1. Bs. 12. Ocak, 2012.

İbn Ebi Şeybe. *Musannef*. Trc. Zekeriya Yıldız. 16 Cilt. İstanbul: Ocak, 2012.

İbn Ebi Şeybe, Muhammed Bin. *Kitabu'l-İman*. Beyrut: Mektebetu'l-İslami, 1983.

İbn Ebi'l-İzz el-Hanefiyye, Sadreddin Ali b. Ali b. Muhammed. *Şerh't-Tahaviyye fi Akidetu's-Selefiyye*. Riyad: Mektebetu'l Melik el-Fahd el-Vataniyye, 1997.

İbn Ebû Ya'lâ, Ebu'l-Hasan. *Tabakât'ül-Hanabile*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, t.y.

İbn Kuteybe. *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis, Hadsî Müdafası*. Trc. M. Hayri Kırbaşoğlu. 1. Bs. Ankara: Otto, 2017.

İbn Manzûr. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru's-Sadr, 2010.

İbn Manzûr. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru's-Sadr, 2010.

İbn Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Muhammed. *el-Fihrist*. 1 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1997.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri. *et-Tabakât'ül-Kübra*. 8 Cilt. Beyrut: Daru's-Sadr, 1968.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri. *et-Tabakât'ül-Kübra*. 8 Cilt. Beyrut: Daru's-Sadır, 1968.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri. *et-Tabakât'ül-Kübra*. 8 Cilt. Beyrut: Daru's-Sadır, 1968.

İbn Teymiyye. *İman Üzerine*. 2. Bs. İstanbul: Pınar Yayınları, 1994.

İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. Kahire: Daru Hicr, 1979.

İmam Azam Ebu Hanife. *Akaid Risaleleri*. Trc. Hüsametttin Vanlıoğlu. 1. Bs. İstanbul: Muallim Neşriyat, 2017.

İşcan, Mehmet Zeki. *Selefilik, İslami Köktencilğin Tarihi Temelleri*. 5. İstanbul: Kitap, 2014.

Izutsu, Toshihiko. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*. Trc. Selhattin Ayaz. 3. Bs. İstanbul: Pınar, 2013.

Kādî İyâz, Ebû'l-Fadl. *Tertîbü'l-medârik ve Takribü'l-Mesâlik*. 8 Cilt. Mağrib: Matbuât-i Fizaleti-Muhammediye, 1965.

Kandemir, M. Yaşar. "Ahmet b. Hanbel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 1989.

Kandemir, M. Yaşar. "Amr b. Mürre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 1991.

Karabulut, Şükran. *Ebu Hanife'nin Kader İnsan Fiilleri ve Büyük Günah Hakkındaki Görüşleri*. Yüksek Lisans, Uludağ Üniversitesi, 2008.

Karaman, Fikret. *İslam İnanç Değerleri ve Çağdaş Dini Akımlar*. İstanbul: Çelik, 2015.

Kari, Aliyul. *Fıkhu'l - Ekber Şerhi*. Trc. Hüseyin Erdoğan. İstanbul: Hisar, 1987.

Kasar, Veysel. *Halimi'ye Ait Şuabu'l-İman Adlı Eserin Kelam İlmindeki Yeri*. Doktora, Harran Üniversitesi, 2002.

Kasım b. Sellam. *Kitâbu'l-İman*. Riyad: Mektebetu'l Maarif, 2000.

Kılıçer, M. Esad. "Ehl-i Rey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, t.y.

Kırbaçoğlu, M. Hayri. *Ehll-i Sünnet'in Kurucu Ataları*. 2. Bs. Ankara: Otto, 2017.

Koçyiğit, Talat. *Hadiscilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. 4. Bs. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

Kurt, Hasan. “İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Beş Eserinde İman İle İlişkili Temel Kavramlar”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 30 (2011): 89-118.

Kutlu, Sönmez. “Ehl-i Sünnet'in Teşekkül Süreci ve Fikri Çerçevesi”. *İslam Mezhepler Tarihi El Kitabı*. Ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. Ankara: Grafiker, 2012.

Kutlu, Sönmez. *Selefilik'in Fikri Arka Planı*. Ankara: Otto, 2016.

Kutlu, Sönmez. *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*. Ankara: Otto, 2012.

Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Malati, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman. *et-Tenbih ve'r-Red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'*. Mısır: Mektebetu'l-Ezheriyye, 2007.

Muhâsibî, Hâris el-. *el-Akl ve Fehmü'l Kur'an*. Trc. Veysel Akdoğan. İstanbul: İşaret Yayınları, 2003.

Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b Muhammed - Muhammed Enver Hamid İsa. *Tebziratü'l-edille*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Ezheriyye Litturas, 2011.

Nesefî, Ömer. *Akaid*. Trc. M. Seyyid Ahsen. 4. Bs. Otağ, 1975.

Nisâbü'rî, İshak b. İbrahim b. Hâni en-. *Mesâ'ilü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-İslami, 1400.

Öğüt, Salim. “Evezâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 1995.

Özdirek, Recep - Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Süfyan es-Sevri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 2010.

Özel, Ahmet. “Malik b. Enes”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 2003.

Özen, Şükrü. “İbrahim en-Nehai”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 2006.

Özen, Şükrü. “Leys b. Sa'd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 2003.

Özler, Mevlüt. “Kelam Tarihi”. *Kelam El Kitabı*. Ed. Şaban Ali Düzgün. 4. Bs. Ankara: Grafiker, 2015.

Semerkindi, Hakim es-. *es-Sevdaü'l-A'zam*. Trc. Emin Ali Yüksel. İstanbul: Muallim, 2017.

Semerikandi, Şemsüddin. *İslam İnanç İlkeleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.

Sönmez, Mehmet Ali. “Şerik b. Abdullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 2010.

Şaşa, Mehmet. “Teorik Anlamı ve Pratik Değeri Bakımından İmân-İslâm İlişkisi”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Şubat 2014): 119-139.

Şehristani, Ebü'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdulkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. 3 Cilt. Kahire: Müessesetü'l-Halebi, 1968.

Şehristani, Ebü'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdulkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. 3 Cilt. Kahire: Müessesetü'l-Halebi, 1968.

Şık, İsmail - Yürük, İsmail - Karagöz, Nail - Kaplan, İbrahim. *Kelam I - Kelâm Tarihi - Kelâm Okulları*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.

Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Târîhu't-Taberi: Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Daru'l-Maârif, ts.

Taberi, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Târîhu't-Taberi: Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Daru'l-Maârif, ts.

Tüccar, Zülfikar. “Kâsım b. Sellâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 1994.

Uyar, Ahmet. “Hadisleri/Sunneti Anlamada Farklı Yaklaşımlar (Ehl-İ Hadis Ve Ehl-İ Rey Ekolleri)”. *Bilimname*. 5 (Şubat 2004).

Uzunpostalıcı, Mustafa. “Amr b. Dinar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 1991.

Uzunpostalıcı, Mustafa. “Ebu Hanife”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 1994.

Ünverdi, Mustafa. *İmanda Taklid Ve Tahkik*. Doktora, Ankara Üniversitesi, 2009.

Üzüm, İlyas. “İstisna”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 2001.

Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Trc. Ethem Ruhi Fiğlalı. 1. Bs. Ankara: Umran, 1981.

Yahyâ b. Maîn, Ebu Zekerriyya. *et-Târîh*. 4 Cilt. Suûdi Arabistan: Câmîatü'l-Melik Abdûlaziz, 1979.

Yardıml, Ali. "İbn Ebu Şeybe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İSAM, 1999.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Ahmet b. Hanbel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 1989.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Ebu Hanife". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 1994.

Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Küllab". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 1999.

Yeşil, Mahmut. "Tarihi Süreçte Te'lif Edilen 'Kitabu'l-İman' lar ve Günümüze Yansımaları". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 32 (2011): 7-34.

Yurdağür, Metin. "Fetret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: İSAM, 1995.

Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30: 26-28. İstanbul: İSAM, 2005.

Zehebi, Ahmed b. Osman b. ez-. *Kitabü'l-Kebâir - İslam Şeriatında Büyük Günahlar*. Trc. Sıdkı Gülle. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1986.

Zehebi, Şemseddin Ebu Abdullah ez-. *Menâkıbu İmam Ebi Hanife*. 3. Bs. Beyrut: Mearifu'n-Nu'maniye, 1987.